

NR 4 2001

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

F.d. länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Stadsarkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Mattias Karlsson: »Absalons borg» i Sövde	
– en befäst anläggning från tidig medeltid	1
Kajsa Bjurklint: En fransk riddarborg i Skåne	
Om Hjularöds gestaltning och byggherrens roll i utformningen	18
Anna Ingemark: Fritz Jaenecke & Sten Samuelson	
– radikala modernister i efterkrigstidens Malmö	32
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
Skånsk flygarkeologi vid Lunds universitetsbibliotek	39

»Absalons borg» i Sövde – en befäst anläggning från tidig medeltid

Av Mattias Karlsson

Fil.mag. i Medeltidsarkeologi, Kävlinge

Under det skånska upproret år 1180–1182 uppehåller sig ärkebiskop Absalon en kort period på *Sygoftam insulam* i nuvarande Sövde by i Färs härad, Skåne. Han blir med sitt följe, efter ett visst tumult, bortjagad därifrån av en uppretad skånsk bondehär. Bortsett från Saxo Grammaticus beskrivning i *Gesta Danorum* av händelserna vet vi inte så mycket om platsen »Sygofta», som Absalon låter befästa efter upproret.

Denna artikel är ett försök att sammanställa och diskutera de få uppgifter som finns om den medeltida anläggningen och dess närmaste omgivning. Förhoppningen är att artikeln kan tjäna som utgångspunkt för ny forskning om »Sygofta», som enskild anläggning, men också om dess funktion och betydelse sedd i ett vidare geografiskt och historiskt perspektiv.

Inledning

Sedan åtminstone slutet av 1800-talet har man satt likhetstecken mellan *Sygoftam insulam*, som det skildras i *Saxo Grammaticus* stora historieverk *Gesta Danorum*, och dagens Sövde i Färs Härad, Skåne. Idag benämns resterna av anläggningen belägen på »Ön» i Sövdesjön, numera en halvö, rätt och slätt »Absalons borg», ibland »Sygofta» eller »Sygofta». Det förefaller även vara vedertagna begrepp i den vetenskapliga litteraturen. (Fortsättningsvis kommer namnformen »Sygofta» att användas; för en närmare diskussion kring ortnamnet se s. 3.)

Torsdagen den 19 oktober år 1911 inledes de första och hittills enda – så vitt bekant – arkeologiska undersökningarna av »Absalons borg» i Sövde. Mycket litet är känt om dessa »grävningar», som utfördes periodvis under några få höstmånader, eller om resultatet av dem. I huvudsak får man lita till det som rapporterades i såväl lokal press som i de större rikstidningarna.

I åtminstone ett hänseende var förutsättningarna sådana att de arkeologiska undersökningarna hade kunnat ge goda resultat; högste ansvarige för dem var nämligen Otto

Rydbeck (1872–1954), chef för Historiska Museet i Lund. Under åren 1907–1909 hade Rydbeck lett undersökningarna av borgen i Skanör, vars resultat kom att publiceras utförligt och exemplariskt ett 20-tal år senare.

Med tanke på Rydbecks utförliga dokumentering av grävningarna i Skanör kunde man ha vissa förhoppningar att det i något arkiv vore möjligt att finna bevarade grävningsjournaler och uppmättningsritningar från Sövde. Efter ett fåfängt letande verkar det emellertid som om undersökningarna 1911 fogar sig till den ansenliga numerär av arkeologiska studier som inte blivit ordentligt dokumenterade eller publicerade.

Förhoppningsvis blir dock arbetet hösten 1911 endast en parentes i utforskandet av »borgen» i Sövde. Med hjälp av de »fragment» som ändå står till buds nu, från Saxo över till handlingar från 1500-talet, till tidningsartiklar kring undersökningarna 1911 och de enstaka lämningar som kan studeras idag, skall jag försöka teckna en bild av borgen och dess närmaste omland under medeltiden.

Det är min förhoppning att denna artikel kan inspirera till ny forskning kring borgen i

Sövde. Frågorna är många: Är det ställt utom allt tvivel var Sygoftha skall lokaliseras? Vad är det egentligen för typ av anläggning som legat på Ön i Sövde? En borg eller befäst »huvudgård»? Vad har dess funktion varit? Till vilken period daterar den sig?

Därutöver syftar artikeln till att väcka en diskussion om hur de hotade anläggningarna och kulturlagren på Ön i Sövesjön bäst kan bevaras för framtiden, en förutsättning för att våra frågor någon gång skall kunna besvaras.

Saxos beskrivning av Sygoftha

Sommaren 1180 fick ärkebiskop Absalon, som befinner sig på Själland, underrättelse om en upprorsunge i Skåne.¹ Strax därpå beger sig Absalon skyndsamt över sundet till Lund, där han låter sammankalla de skånska stormännen i förhoppning om att nå ett slags uppgörelse med skåningarna. Vreden är emellertid alltför stor bland den församlade tingsmenigheten för att Absalon skall lyckas tala den till rätta, men han lyckas ändå utverka att förhandlingarna skall fortgå vid tre mindre regionala ting.

Efter att ha hållit ting med sydsåningarna som Absalon tror sig ha uppnått en förlikning med, möts han på vägen därifrån av uppgifter om att budet går att bönderna om fyra dagar skall hålla ting vid »Vita Källa», *apud Album fontem*. För att få närmare underrättelser i saken beger sig Absalon med sitt följe till ön Sygoftha, *Sygoftham insulam*, beläget öster om Lund, varifrån han sänder ut ett följe till tinget för att föra ärkebiskopens talan och avvakta utvecklingen. Själv har Absalon fått rådet att på grund av den upphetsade stämningen kvarstanna på Sygoftha.²

Geografisk belägenhet

Uppgifterna i *Gesta Danorum* är alltså ganska vaga vad avser Sygofthas närmare geografiska belägenhet; de geografiska rikt-

punkterna är få och osäkra. När man räknat med att de bönder som skulle möta upp i Vita Källa huvudsakligen var från norra och kanske speciellt östra Skåne, har tidigare forskare också velat förlägga orterna i dessa områden. I den äldre själländska krönikan omnämns östskåningarna specifikt för sin delaktighet i upproret.³ Sven Lagerbring ville på 1700-talet identifiera Sygoftha med Ivö, och Vita Källa föreslås bl. a. vara identiskt med *Heekilla* (Kiaby sn) *Witakälla* eller *Vittskövle*.⁴

Men det finns ändå, som först Peter Frederik Suhm (1728–1798) i slutet av 1700-talet⁵ i sitt stort upplagda verk *Historie af Danmark fra de ældste Tider til 1400* (1782–1828) och sedan Arthur Stille 1922 mera noggrant redogjort för i *Saxos skånska strids-skildringar*, flera indikationer som sammantaget gör att man vill förlägga Sygoftha till Sövde.

Orten eller marklokalen Vita källa eller *Album fontem* går troligen tillbaka på ett vattendrag som fått namn av förekomsten av vitaktig eller vitfärgad vegetation.⁶ Det område i Skåne som bäst uppfyller detta kriterium är troligen att söka cirka 7 kilometer öster om Sövde, ett område där man för övrigt idag kan finna en lokal benämnd Vita källa. In i modern tid har man på denna plats kunnat iakttaga själva bildandet av kalktuff, som sker när kalkrikt grundvatten tränger upp och avsättes på omgivande vegetation. Troligen kunde trakten här – före den industriella brytningen under 1800-talet – uppvisa om inte de mäktigaste lagren av kalktuff i Skåne så åtminstone de mest iögenfallande.⁷

Från Benestad känner vi en gränslägningsnotis från år 1499 som omtalar *Hwidhe keylle becke*.⁸ Med utgångspunkt från de andra lokaler som omnämns i dokumentet kan bäcken troligen identifieras som ett från norr rinnande biflöde till Fyleån.

Namnet på bäcken skulle därmed vara bildat efter nuvarande Vita källa i Sövde socken.⁹

Man får förutsätta att Vita Källas belägenhet var mer allmänt känd i Skåne under 1100-talet – i vart fall i dess östra delar – men idag vet vi inte varför orten var bekant. Kalktuffen i området var givetvis en naturresurs som var känd tidigt under medeltiden. Materialet utnyttjades exempelvis när man byggde Lunds domkyrka, men finns även representerat i många kyrkor på landsbygden.¹⁰

Arthur Stille gissar att tingsplatsen var vald med tanke på dess läge i Fyledalens norra del, där den mer kuperade terrängen övergår i det som Linné kallar »moslätten».¹¹ Om man godtar Stilles resonemang kring Fyledalen som en naturlig förbindelseled från östra Skåne till Lund, kan det även implicera att platsen var vald som en strategisk möteslokal med tanke på att ett möjligt resultat av tingsförhandlingarna kan ha varit ett beslut att tåga mot Lund.

Försök till språklig identifiering

En rent språklig undersökning och identifiering av platsnamnet Sygoftha försvåras av flera orsaker. För det första förekommer det i den första och enda fullständiga utgåvan av *Gesta Danorum*, utgiven av Erik Pedersøn i Paris år 1514, två olika skrivformer *Sygaftham insulam* och *Sygotham*. Suhm ansåg år 1798 att båda formerna var mer eller mindre korrupta, men att den mest korrekta formen borde vara *Sygotham*. I den senaste, av Jørgen Olrik utgivna, fullständiga textkritiska utgåvan av *Gesta Danorum* kvarstår Suhms rättningar av huvudtexten.¹²

Så vitt bekant finns inga ortnamn i Skåne som idag, språkligt sett, direkt påminner om »Sygotham» eller »Sygoftha». De äldsta skriftliga beläggen för ortnamnet *Sövde*, *Sewide* 1386¹³ och *Søwedhe* 1478¹⁴, avslöjar att förleden är en form av ordet *sjö* och slut-

leden en böjningsform av ett fornspråkligt ord *with*, med en ursprunglig betydelse »skog».¹⁵

Topografi och händelseförlopp

Även om det språkliga sambandet mellan Sygoftha och Sövde inte är helt tydligt, så är det slutligen Saxos skildring av händelserna och topografin kring Sygoftha som gör att man vill identifiera orten med Sövde.¹⁶ Av Saxos berättelse framgår att det var på grund av närheten till böndernas utlysta ting vid Vita källa som Absalon beslöt sig för att bege sig till Sygoftha. Från denna punkt kunde Absalon genom sina utsända ombud snabbt få information om hur sakerna utvecklades och kunde, om utvecklingen gick honom emot, snabbt dra sig bort.

Tinget vid Vita källa gick inte Absalons väg som han nog redan hade anat. Till och med stormannen Peder Lange, som stod Absalon nära, svek honom. Absalons män fick, förföljda av en beriden bondehär, fly från tingsplatsen mot Sygoftha. Det är emellertid osäkert i vilken mån man på »ön» redan genomfört några förberedelser till försvar. Enligt Saxo utbröt, om inte panik, i vart fall en febril verksamhet i Absalons följe när allvaret i situationen blev känt. Slungsten började att insamlas (»saxa iactilia lectitare») och en vagnborg iståndsattes med all hast – enligt Saxo på samma plats där Absalon sedan kom att uppföra eller färdigställa en tegelmur (»quad postmodum Absalon latericio opere vallandum curavit») för att skilja halvön från fastlandet. Övermakten var emellertid för stor. Efter ett utfall och en skärmytsling med upprorsmännens förtrupp flydde Absalons följe mot Lund. Sygoftha plundrades.¹⁷

Det finns alltså inte något i Saxos skildring som entydigt pekar på att Sygoftha vid denna tidpunkt haft ett permanent uppbyggt försvar. Saxo använder orden *penates* och *lares*

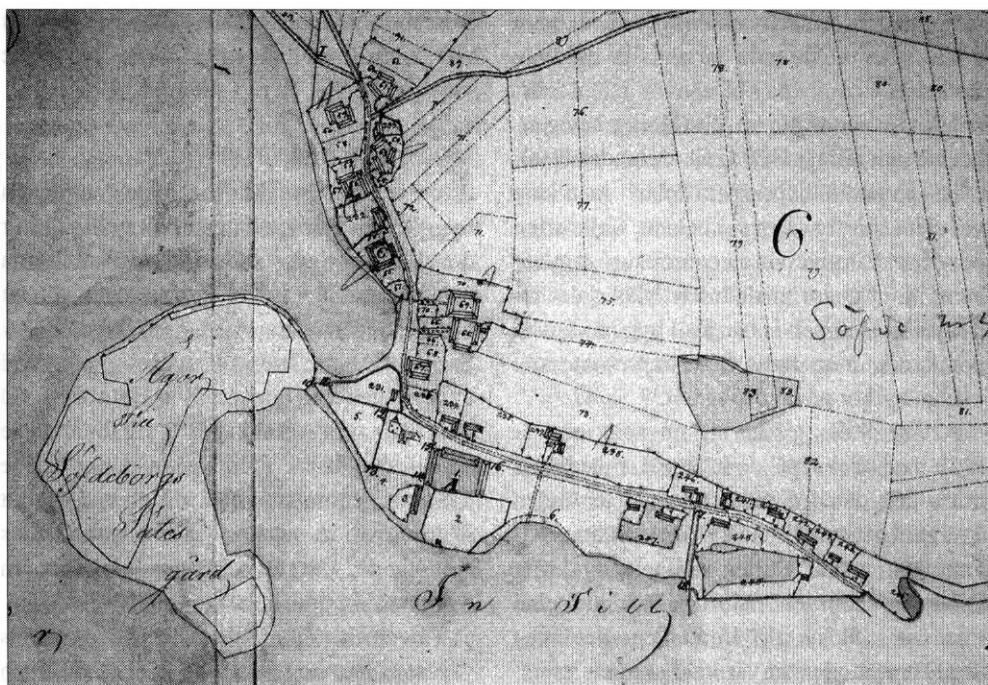

Fig. 1. Sövde by enligt lantmäterikarta från 1814. (Original i Lantmäteriverket, Gävle.)

för att beskriva den byggnad där Absalon befann sig, vilket snarast motsvarar »boning» och »gård». Men samtidigt är det svårt att förklara Sygofthas lokalisering om man inte haft öga för de gynnsamma möjligheter till försvar som topografin erbjöd.

Som vi längre fram i artikelns åter kan konstatera överensstämmer Saxos uppgifter mycket väl med topografin och de materiella lämningar som idag kan konstateras i Sövde. Troligen har Saxo någon gång varit på platsen; kanske är delar av händelseförloppet till och med självupplevt.

Bakgrunden till det skånska upproret 1180–1182 och dess utveckling efter Absalons flykt från Sygoftha finns det inte utrymme att redogöra för eller diskutera i detta sammanhang. Den kan möjligen sökas i centralmaktens (kyrka och kung) och skåningarnas olika syn på sådana ting som rätten

till skogarna, införandet av biskopstionde och företeelsen med främmande (själländska) kungliga ombudsmän.¹⁸

Sövde län under 1500-talet

Först med början från 1500-talet får vi fler uppgifter om borgen och dess omland. Sövde var vid denna tid centrum i ett ärkebiskopligt län. Enligt Palteboken från omkring 1517 och Uppbördsjordeboken från 1522 fanns 8 gårdar och två fästegårdar i Sövde by; dessutom fanns en mölla (Fig. 1). Den så kallade skudgården eller huvudgården i Sövde var – med landgillet storlek som en grov måttstock – omkring 9 gånger mer bärkraftig än en normalgård.

Efter reformationen kom det ärkebiskopliga länet att administreras från Landskrona slott. År 1563 blev Fru Margrete Ugerup den

första i en lång rad frälse innehavare av Sövde län eller gods.¹⁹ En senare ägare till Sövde gods, Fredrik Lange, färdigställde år 1597 en ny huvudbyggnad cirka 1,5 kilometer öster om Sövde by.²⁰ Fram till tidpunkten för uppförandet av den nya byggnaden var alltså det gamla ärkebiskopliga länscentrat, skudgården, huvudgård i socknen.

En viss inblick i hur länet fungerat och i anläggningens tillstånd i början av 1500-talet finner man i Hans Skovgaards, ärkebiskopens official, räkenskaper för åren 1519–1522. Den i detta sammanhang mest anmärkningsvärda uppgiften är Skovgaards redogörelse för hur han år 1520 vid tiden för heliga lekamens dag (torsdagen den 7 juni) på bar gärning griper en tjänsteträng till »her peders» i färd med att stjäla tegelsten från den mur som fanns i anslutning till Sövde skudgård: »jeg greb hannem paa then mwr for Sowede skwdgard, som hand haffde satt stiiie tiill oc brød stien aff for^{ne} mwer».²¹ Fyra bönder i Sövde måste erlægga en borgenssumma på 100 mark, en inte helt obetydlig summa, för att »forne dræng skall komme oc staa tiill ræt, naar jeg paa esker».²² Den höga borgenssumman skvallrar om att i vart fall Hans Skovgaard fann anledning att se med stränghet på tilltaget. Saken avgjordes med en bot på 8 lödige mark, en normalsumma för mindre stölder, men ändock en avsevärd summa.

Det faktum att stöld av tegel överhuvudtaget ägde rum kan tyda på ett visst eftersatt underhåll eller otillräcklig tillsyn av borgen. Men samtidigt kan noteras att murarna vid denna tidpunkt ännu har haft anseelig höjd eftersom man varit tvungen att använda stegar i jakten på tegelstenar.

Ett annat viktigt konstaterande är att den tidigare nämnda muren, som skilde Ön från fastlandet, var uppförd i sammanhang med eller i vart fall i omedelbar närhet av ärke-

sätets skudgård. Men varför har då inte länsmannen i Sövde, vid denna tid Erik Pedersen,²³ reagerat på stölden av tegel utan detta uppdagades först i och med Hans Skovgaards visit? Ja, en orsak, som i alla fall kan ha bidragit till länsmannens »ignorans», är att han själv inte var bosatt på skudgården,²⁴ något som annars var ett vanligt mönster i den ärkebiskopliga godsmassans administrativa struktur.²⁵

Episoden med den tjuvaktiga drängen aktualiserar även frågan om rättsskipningen i länet under medeltiden. Sövde socken omnämns såsom ett självständigt rättsområde, ett birk, år 1587,²⁶ något som väl även förklarar marknamnet *galiebiergidtt* (1569), i Sövde bys västra vång.²⁷

Men hur gammalt är birket? Kanske ligger svaret i en kortfattad notis från 1519–1522 i Hans Skovgaards räkenskaper, där heter det: »Item tiill færsheritz ting i mark for breff paa sowede bierck».²⁸ Notisen återfinns i ett avsnitt där Skovgaard redovisar allehanda utgifter för resor, exempelvis till ting eller till Köpenhamn. Eftersom birken var självständiga rättsområden och ej underställda häradstingen²⁹ kan man kanske t.o.m. tolka innehållet i notisen i riktning av att det brev som kungjorts på Färs härads ting var själva privilegiebrevet på Sövde birk?

Om vi följer denna tolkning av notisen kan man fråga sig varför ett ärkebiskopligt birk inrättades – kanske under 1500-talet – i Sövde? Kan det finnas ett samband mellan borgen och dess dåvarande eller kanske planerade eller nya funktion och birket? Kombinationen borg/fast hus och birk var ju inte helt ovanlig i Skåne under 1500-talet.³⁰

Borgen på Ön i folkminnet

Av en tillfällighet kretsar en av de tidigaste uppteckningarna av lokala traditioner eller folklöre i Skåne just kring Sygoftha. I super-

intendent Mogens Madsens (superintendent 1589–1611) biskopskrönika *Episcoporum Ecclesiae Lundensis*, som skrevs i slutet av 1500-talet, finner man en längre redogörelse för vad ärkebiskop Isarnus (ärkebiskop 1302–1310) skall ha råkat ut för när han vid ett tillfälle besökt den ärkebiskopliga borgen i Sövde.³¹

Enligt den av Madsen nedtecknade berättelsen var ärkebiskopen Isarnus en stor bondeplågåre, som vid ett besök i Sövde utnyttjat bönderna likt oxar och låtit spanna dem för plogen, en behandling som till slut resulterar i ett uppror mot bondeplågaren Isarnus, som tvingas att fly från Sövde gård förföljd av en uppretad skara bönder. Flykten går tvärs över Sövedsjön – med ärkebiskopen klängande sig fast på sin simmande häst. Vid själva landstigningen på sjöns motsatta strand brister sadelgjorden precis vid den höjd som sedan, enligt Madsen, kom att kallas *Salsbjær*, alltså Sadelserberget (Jfr *Salsbiærg* o. 1570³²).

Den etymologiska förklaringen bakom namnet *Salsbjær* som berättelsen förmedlar verkar inte övertygande. En mer trolig förklaring av namnet är att höjden och dess topografi liknats vid en sadel.³³

Den tradition som Madsen nedtecknade i slutet av 1500-talet hade sedan en tid säkert hävd på orten,³⁴ men hur är det egentligen med berättelsens Isarnus? Är det ett »lärt» tillägg av Madsen eller möjligen av någon annan person som förmedlat berättelsen? I senare uppteckningar i Sövde av den lokala traditionen nämns aldrig bondeplågaren vid något namn, det sägs inte heller något om att han var biskop.³⁵ Det ligger nära till hands att uppfatta berättelsen som en folktradition med rötter långt ner i medeltiden och i första hand till de händelser som en gång utspelade sig i Sövde år 1180. Medan man i den lokala traditionen ser exempel på hur sammanhang och persongalleri har bleknat bort, får man av

Madsens nedteckning av berättelsen den uppfattningen att man byggt ut berättelsen, givit den en rikare rekvisita, måne med ett fel (?) då Madsen placerat Isarnus istället för Absalon i händelsernas centrum. Även om det är svårt att ur berättelsen dra några historiska fakta, visar den ändå hur den tidigare borgen – fortfarande tydligt framträdande under 1500-talet – och ett levande marknamn (*Salsbjær*) tjänat som topografiska stöddepunkter i en berättelse som varit levande i trakten fortfarande under slutet av 1800-talet, och vars upprorstema troligen väckt en viss resonans bland de många bönder och det arbetsfolk som tjänat under Sövdeborg.

Det är mycket möjligt att Madsen vid något tillfälle besökt Sövde. Berättelsen om Isarnus flykt inleds med några anmärkningar som troligen avspeglar anläggningens kondition vid berättelsens nedtecknande. Här talas första gången uttryckligen om *Arx Archiepiscopalis*, alltså om ärkebiskopens borg eller fäste där ett hus förut funnits, men där det nu endast fanns omfattande ruiner av höga tegelstensmurar och fundament (»in ea domus olim erant lateritiæ ex imis fundamentis in altum excitatæ, quarum nunc vix extant rudera»). Det är inte helt klart om beskrivningen först och främst syftar på byggnader på Ön eller om den även åsyftar muren som spärrade vadet mellan Ön och fastlandet.

Är då borgens tillstånd, som den beskrivs av Madsen under slutet av 1500-talet, en följd av en långsam nedbrytning till följd av ett i tid utsträckt norpande av byggmaterial eller kan det sättas i samband med flyttning och uppförande av en ny huvudgård i slutet av 1500-talet, nuvarande Sövdeborg? När Fredrik Lange på Markie gård köper Sövde län från kronan år 1587 lever fortfarande Fru Margrete Ugerup, vilken innehar länet som livstida pantlän (hennes dödsår är okänt). Men just denna form av villkor för besittning

kan ha medfört ett svagare intresse för att underhålla samtliga de byggnader som funnits på plats vid hennes tillträde 1563. Samtidigt förefaller det dock underligt om »standarden» på hennes bostad ej skulle skilja sig markant från den mer allmänna nivån i byn. Fynd av kakel vid grävningen 1911 kan också tyda på detta (se nedan).

Ett avgörande problem kring frågan om hur och när det ärkebiskopliga »palatset» skattat åt förgängelsen är svårigheterna att närmare fastslå när Mogens Madsen skrev ned berättelsen om böndernas stormande av borgen i Sövde. Enligt Holger Rørdam och Krister Gierow har *Episcoporum Ecclesie Lundensis* troligen skrivits under Madsens ställning som lektor vid ärkebiskopssätet, alltså under perioden 1563–1589.³⁶ Om det är fallet – och berättelsen alltså ej är ett relativt sent tillägg av Madsen³⁷ – kan det tyda på att den medeltida borgen var hårt åtgången redan när Margrete Ugerup tog över. Hon borde alltså, om vi följer denna datering av Madsens redogörelse, rimligen ha residerat i en annan byggnad än den som Madsen uppfattar som en huvudbyggnad.

Först under 1700-talet får vi åter uppgifter om den forna anläggningen på Ön och dess tillstånd. Wilhelm Julius Hoffgardh, präst i Sövde och tydligen mycket antikvitets- och historieintresserad, kunde i en förhållandevis omfattande sockenbeskrivning från 1746 bl.a. redogöra för att rester av anläggningens murar stått höga ännu i mannaminne och att stora tegelstenshögar fanns väster om kyrkan. Men det intressanta med Hoffgardhs redogörelse är kanske inte vad han har att säga om borgen på Ön. Han vill istället sätta fokus på *Ranås*, en halvö som ligger mycket nära Ön i sydlig riktning. Enligt Hoffgardh sades det att efter »Sövde gårds» förstörelse hade ägaren till godset haft i uppsåt att bygga en »herregård» på »en Öö sunnan om Kyrkan benämnd Ranås, men at Timbret som blef til

den ändan ditförd är om natten flyttat på det stället, hwarest Sövdeborg nu står».

Nu verkar det inte som Hoffgardh vill tro på trollen, men han är ändå öppen för att det kan ligga någon sanning däri, eftersom

... thenna öö har sådan angenäm belägenhet, så at man nu undra, hwarföre ther icke är bygd en herregård. Her ligga 2^{ne} öar, så när hwarandra, at möjl: på then ena kunnat byggas Borggården och på then andra ladugården, och thessa bägge sammanbundits med en kort brygga af 10 eller 12 famnar. Nog kan man märcka, at någon tänckt bygga ther, emedan ifrån östra landet är fyllnad och giordt wäg in til öön på hwilcken warit 2^{ne} bryggor hwilcka ännu warit wid mackt uti Sal: Fältmarskalckens Grefwe Aschenbergs tid.³⁸

Huruvida det ligger någonting i Hoffgardhs spekulationer kan diskuteras, men det riktar ändå sökarljuset mot det närmaste omland vars karaktär och utnyttjande måste ha haft en betydelse för Ön och den där belägna medeltida anläggningen.

Gravkapell och begravningsplats

Efter reformationen och tillkomsten av det nuvarande Sövdeborgs slott i slutet av 1500-talet förefaller Ön ha undgått mera omfattande störningar. Först omkring 1840³⁹ i samband med uppförandet av ett nygotiskt gravkapell för herrskapet Piper på Sövdeborg – givetvis på öns högsta punkt – börjar den genomgripande exploatering av området som fortfarande pågår. C. G. Brunius meddelar 1850 kort att man i samband med gravkapellets uppförande funnit grundvalar efter flera ansenliga byggnader.⁴⁰

Nu blev gravkapellet knappast någon succé. Den danske författaren Christian Molbech, som under en resa år 1842 passerade förbi Sövde, skriver att kapellet var en »Pragtbygning med fire Taarne... i tidligere Middelalders italienske Stil» och mera påminnande om en »lille landlig Willa» än ett gravkapell.⁴¹ I slutet av 1800-talet övertäck-

tes hela kapellet med jord och idag syns endast en pregnant hög där kapellet en gång låg (och väl under jord fortfarande till stora delar finns bevarat).

I samband med tillkomsten av gravkapellet invigdes även den nuvarande begravningsplatsen – dessvärre med större framgång. Idag täcker gravar i stort sett hela öns högre belägna delar. Ett nytt gravkapell uppfördes år 1885 väster om det gamla.⁴²

Den arkeologiska undersökningen 1911

Det är inte mycket vi vet om undersökningarna för 90 år sedan på Ön i Sövde. Det finns knappast någon person i livet som var med och som minns denna »händelse» i Sövdes historia. Det finns dock flera personer på orten som vagt känner till undersökningen och kanske även personer som hade någon del däri. Möjligen kan just den omständigheten att några handlingar ej kan frambringas ur arkiven, i första hand i Antikvarisk-Topografiska Arkivet (Stockholm) eller Historiska Museet i Lund, tyda på att någon dokumentation aldrig utfördes? I väntan på och i hopp om att någon dokumentation oförmodat dyker upp i något obeaktat arkiv eller hos någon privatperson, får vi tills vidare förlita oss på marginalnotiser i brev och tidningar från den aktuella tiden.

Ansvariga personer

Initiativtagare till undersökningarna hösten 1911 var troligen kyrkoherden Oscar Blomstergren (1874–1946), präst i Blentarp-Sövde församling. Han hade ett brett kulturhistoriskt intresse, var berest i Orienten och innehavare av ett eget litet museum med föremål från både när och fjärran.⁴³ I sin ungdom hade Blomstergren planer på att professionellt ägna sig åt arkeologin.⁴⁴ En ytterligare aspekt på dennes engagemang –

visserligen en mycket spekulativ tanke – är att Blomstergren hade förbindelser med Danmark; han var född av svenska föräldrar i Köpenhamn. När Oscar var 14 år flyttade familjen Blomstergren tillbaka till Skåne. Åren kring 1909–1910 inleddes utgrävningarna av borgen Havn vid Christiansborg i Köpenhamn, en annan av Absalons borganläggningar. Kan Blomstergren ha varit ovetande om denna tilldragelse i hans »hjemby»? Lockelsen att undersöka Ön kan ha funnits tidigt hos Blomstergren, men har inte rapporterna av fynden vid Christiansborg varit det som till sist gjort att denne »greppat spaden»?

Om Blomstergren stod för entusiasmen var det grevinnan Ebba Piper (1839–1914) på Sövdeborg som, får man anta, bistod med eventuellt ekonomiskt stöd. Hon »ingick» också med den formella skrivningen till Otto Rydbeck om begäran av en undersökning, vilken »villfors» henne.⁴⁵ Pipers inblandning skall också ses mot bakgrund av att kyrkan tidigare var patronell och låg under Sövdeborgs gods. (Patronatskyrkoordningen avskaffades 1922.)

I bakgrunden som vetenskapsman och den formellt ansvariga för utgrävningen skymtar Otto Rydbeck vid Lunds Universitets Historiska Museum. Hur djupt engagerad han egentligen var i undersökningarna är det svårare att få grepp om.

Tidningsuppgifter visavi Rydbeck

Både i den regionala pressen och i Göteborgs- och Stockholmstidningar förekom under månadsskiftet november–december 1911 artiklar och notiser om utgrävningarna av »Absalons borg». Först med nyheten var troligen *Ystads Allehanda* som onsdagen den 25 oktober 1911 låter meddela, efter en skrivelse till tidningen,⁴⁶ att i »... torsdags [den 19 oktober] började grävningarna å begravningsplatsen i Sövde...», vilka »... ledas av

doktor Rydbeck från Lund». Enligt uppgiftslämnaren har man »... gått ner på ett tjugotal ställen», vilket förefaller ganska imponerande med tanke på att man endast haft 5–6 dagar till förfogande, inklusive helgdag (?), för att nå dessa resultat. På flera ställen hade man påträffat tegelmurar och även ett »golv» av tegel. Grävningarna bekostades av grevinnan Piper på Sövdeborg, men »... hon ämnar inte bekosta fortsatta sådana». Någon omedelbar risk för att utgrävningarna skulle avbrytas fanns det dock troligen inte vid denna tidpunkt. I en något senare skrivelse till *Ystads Allehanda* från den 30 oktober heter det att grävningarna »... omfattas av ett stort intresse av ortsbefolkningen», vilket kan tyda på mer handgripliga, frivilliga insatser.

Men troligen har ett avbrott eller en paus i utgrävningarna ändå skett under oktober eller november. De återupptogs dock under slutet av november. I *Ystads Allehanda* onsdagen den 29 november refereras återigen till en insänd »skrivelse» där det heter att grävningarna »ånyo börjat», då man för »... ett par dagar sedan började... gräva i en kulle, som man förut lämnat obeaktad». Vidare heter det: »Då man kommit ner några spadtag, träffade man strax på murar, som gingo i olika riktningar... själva Absalon-borgen, den äldsta av dem alla».⁴⁷

Två dagar senare, fredagen den 1 december, får man fler upplysningar om tilldragelserna i *Lunds Dagblad*, vilka kan tolkas som en dementi av de ovan omtalade uppgifterna i *Ystads Allehanda* (som dagen efter ordagrant återgivits även i *Lunds Dagblad*). Här heter det kort att man under grävningarna, som leddes av Otto Rydbeck, påträffat rester av försvarsmuren men att man däremot ej funnit »spår af det gamla slottet».

Det är troligt att den korta notisen i *Lunds Dagblad* tillkommit efter det att Otto Rydbeck haft kontakt med tidningen. I ett brev

till riksantikvarien Oscar Montelius från den 20 december skriver nämligen Rydbeck (i marginalen):

I tidningarna ha stått så mycket om Sövdeborgsgrävningarna, att jag, som först bad [Otto] Janse meddela dig att de blott varat några dagar på skilda tider, låtit beriktiga dessa underrättelser dels i *Lunds Dagblad*, jag vill minnas d. 1 dec. och sedan, då historien om de fynd som dödgräfvaren under årens lopp gjort och sedan mestandels förskingrat, ånyo dök upp, i *Sydsv. Dagbl.* för den 9 dec.⁴⁸

Notiser och längre redogörelser för grävningarna i Sövde kan läsas i tidningarna fram till andra veckan i december, då nyhetsvärde och intresse svalnat. I *Sydsvenska Dagbladet* den 8 december kan man läsa om »Grävningarna, som pågått sedan en månad tillbaka...» vilka hade förutom försvarsmuren mot land avslöjat en

... stensättning och vid ena ändan af muren grunden till ett torn. Dessutom ha påträffats tjocka lager af aska, djurben, skärfvor af lerkärl och blyinfatningar [?] till försvarsmuren längs hela sträckningen. Den innehar en tjocklek af omkring 1 1/2 meter. Ett stort stycke af denna mur hade vid utgrävningar fallit ned i sjön utan att gå sönder, där det ännu syns. Längre upp på ön hade man 2 1/2 meter nere i jorden funnit en stensättning, hvilken afgränsas med en gråstensmur. Denna stensättning synes ha tillhört en källare i den forntida slottsbyggnaden. Vid pass en aln under jordytan, alltså ganska mycket öfver den först nämnda stenläggningen, har ännu en dylik påträffats och i samband med denna en fullständigt bibehållen botten till en bakugn.⁴⁹

Efter denna redogörelse kontaktar Otto Rydbeck återigen redaktionen (jfr brevet ovan) för att dementera eller i vart fall ge en något annan bild av grävningarnas omfattning. I *Sydsvenska Dagbladet* den 9 december refereras Rydbeck: »Undersökningen ifråga inskränker sig till några dagars försöksgrävningar⁵⁰ vid olika tidpunkter, för att söka utröna läget af den gamla borgen och den försvarsmur, som fordom avskilde näset...» Vad avser själva borgen har inga »fasta lämningar» kunnat iakttagas, och av »fornsaker» har intet påträffats... förutom en halv tak-

panna och ett par minimala lergodsfragment...» och »...under årens lopp fragment av 1500-tals-kakel, och en järnsak...». Vad avser de två sistnämnda fyndkategorierna är det möjligt att det var fråga om föremål som den i Rydbeck's brev (se ovan) omnämnda dödgrävaren förskingrat. Enligt en uppgift skall ett fynd ha bestått av en yxa.⁵¹

När man ställer brevet till Montelius och de två artiklar som tillkommit på Rydbeck's anmodan mot de övriga som spridits i pressen, slås man av hur olika uppfattning man får av grävningarnas omfattning och fynd. I tidningarna heter det att grävningarna har pågått i en månad, varvid man de första dagarna grävt 20 schakt, vilket förefaller att ha gett rikliga fynd. Rydbeck å andra sidan menar att grävningarna endast pågått några dagar vid skilda tidpunkter, varvid endast en försvarsmur har konstaterats samt några triviala fynd.⁵² Uppgifterna i tidningarna kan givetvis vara tillspetsade eller kan det helt enkelt vara så att Rydbeck med sin rika erfarenhet var luttrad och fann det svårt att visa samma entusiasm.

Det är inte lätt att utröna hur djupt engagerad Rydbeck egentligen var i undersökningarna. Att döma av tidningsartiklarna har Rydbeck åtminstone varit i Sövde vid mer än ett tillfälle. Torsdagen den 30 november blir Rydbeck »tillkallad» för att avlägga »ännu ett besök» och närmare inspektera ett torn som man tror sig ha funnit vid ena ändan av försvarsmuren.⁵³ Av uppgifter i *Hörby Dagblad* från den 6 december framgår det implicit att Rydbeck varit aktiv vid undersökningarnas början i slutet av oktober, men eftersom »slottet» hade en betydlig utsträckning och därför tog mycket tid i anspråk, övertog kyrkoherde Oscar Blomstergren ledningen fram till den 1 december.⁵⁴ Förutom att Rydbeck helt enkelt inte hade tid att följa grävningarna på plats kan man faktiskt också spekulera i andra orsaker. När han skriver till

Montelius den 20 december inleder han med att ursäkta sin tidigare tystnad med att han haft en »reumatisk åkomma» och legat till sängs i 14 dagar.⁵⁵ Det kan inte uteslutas att problem med hälsan inverkat på Rydbeck's beslut att följa grävningarna på distans. Vilka bevekelsegrunder man haft för att förlägga grävningen till sent på hösten framgår inte av källorna.

Flera av artiklarna från början av december avslutas med en notering om att grävningarna avslutades den 1 december för att fortsätta påföljande år. Tills dess hade schakten igenfyllts för att murarna ej skulle ta skada av frosten.⁵⁶ Huruvida grävningarna återupptogs 1912 eller senare är osäkert. Men så vitt bekant finns inga uppgifter från de följande åren som skulle tyda på detta. Eftersom undersökningen från 1911 finns upptagen i Lunds Universitets Historiska Museums verksamhetsberättelse från samma år, hade man förväntat att även för senare undersökningar finna en notering; men detta är alltså inte fallet.⁵⁷

Lämningarna på Ön

För en eftervärld ter sig resultatet av undersökningarna 1911 minst sagt magra. För vad kan man egentligen säkert utläsa av dagstidningarnas artiklar?

Vid ett besök på platsen idag märker man tydliga spår i terrängen efter medeltida anläggningar (Fig. 2). På väg ut mot Ön passerar man först en »vallgrav» för att strax vara uppe vid resterna av den forna muren som spärrat av näset eller halvön, vilken enligt uppgifter från 1911 haft en bredd av cirka 1,5 meter. På grund av en sänkning under 1900-talets första hälft av sjöns vattenyta med omkring 1 meter får man idag en inte helt rättvisande bild av topografin under medeltiden. När man följer murarna söderut kommer man ytterst fram till en punkt där

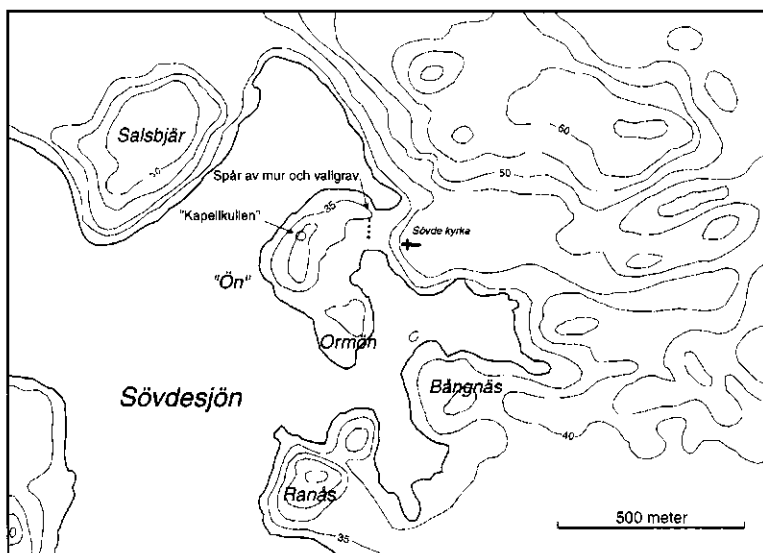

Fig. 2. De topografiska huvuddragen vid Sövedsjöns nordöstra del. (Bearbetning av förf. efter Lantmäteriets Ek. karta.)

man möjligen skall söka det »torn» som man fann 1911. Längs hela den södra sträckningen av murarna finner man rikligt med större eller mindre bitar av tegel. I samband med skogsavverkning våren 1999 genomkorsades området av tunga skogsmaskiner, vilket ledde till att smärre rester efter murpartier blottades. Murarnas sträckning i norr är osäker.

Väl uppe på Öns högsta punkt, där det tidigare gravkapellet ligger begravt under en »bronsåldershög» ser man på flera ställen vad som förefaller vara ytligt liggande grundmurar. Ett flackt, något lägre liggande område beläget strax i nordostlig riktning skall, enligt uppgift, innehålla så mycket sten att man vid ett tillfälle i samband med gravgrävning använt en maskin för att få bort de största stenarna. På grund av problemen har kyrkan (tillfälligt?) undantagit detta område från vidare gravläggningar.

De mer eller mindre fragmenterade delarna av tegel som framförallt kan iakttas längs

med den gamla spärrmurens sträckning har en bredd och höjd på i genomsnitt 11 och 9 centimeter. En ansenlig del av de återstående kringspredda tegelstenarna är hårt brända, många är fragmenterade och brottyterna uppvisar inte sällan rester av kalkbruk. Det senare kan tyda på att dessa tegelstenar antingen blivit skadade redan vid bränningen eller blivit fragmenterade i ett senare skede men före uppförandet av murarna. Troligen är mycket av det på markytan spridda teglet sådant som ratats och blivit över när man senare hämtat tegel på platsen. Även vid kapellkullen och i den branta slänten ner mot sjön strax öster därom påträffas tegel av medeltida dimensioner, omkring 13 och 8,5 centimeter i bredd och höjd. Smärre skillnader i teglets proportioner, mellan det uppsamlat vid »försvarsmuren» och det från den tidigare byggnaden uppförd på kapellkullen, kan indikera att anläggningarna på Ön tillkommit under åtminstone två olika byggnadsperioder.

Fig. 3. Vederlag eller hörnkapital i höörsandsten för bågöppning eller möjligen valvkonstruktion. Enligt la Cour funnen på »Ön» i Sövde, platsen för »Absalons borg» (foto förf.).

Vilhelm la Cour (1883–1974) är den förste att, i sitt ambitiöst upplagda verk *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede* (1972), relativt utförligt diskutera Sygoftha. Han har noterat de två kapital i sandsten som står invid huvudentrén till Sövde prästgård (Fig. 3). Av la Cours resonemang är det tydligt att dessa två byggnadsdetaljer varit viktiga detaljer för bildandet av hans uppfattning om Sygofthas datering, utformning och funktion. Det finns därför anledning att dröja något vid dessa »detaljer» som nog har varit av viss betydelse i diskussionen. De två fotografier av de två kapitälerna som avbildas i la Cours verk om danska borgar ledsagas av en bildtext där det påstås att de är funna på Ön. Det sägs dock inget om när de skulle ha påträffats eller om andra fyndomständigheter, ej heller något om vem som klargjort sammanhangen för la Cour. Vi får väl antaga att la Cour vid något tillfälle besökt Sövde och då hört talas om eller själv bildat sig en uppfattning i frågan.

Det finns inget som direkt tyder på att de

två kapitälerna har hittats på Ön i samband med den ovan omtalade grävningen 1911, även om detta inte kan uteslutas. Man hade nog förväntat sig att de i så fall blivit omnämnda i pressen. Man skulle alternativt kunna tänka sig att de har varit placerade i en tidigare portal i den romanska kyrkan i Sövde, men enbart deras anseliga storlek, 50 x 50 centimeter, gör att man svårigen kan finna att de så att säga »passar» in i ett sådant arrangemang. Så vitt bekant finns ej heller några stendetaljer av liknande kvalitet och art i Sövde kyrka.

Genom mina egna efterfrågningar och inventeringar av trädgårdar i och omkring Sövde har det varit möjligt att uppspåra ytterligare två profilerade bågstenar till ett valv eller möjligen portal (Fig. 4). Upphittaren och innehavaren av dessa stenar hade tyvärr avlidit kort innan min uppmärksamhet fästes vid dem. Men en till den avlidne närstående person, som numera är innehavare av stenarna, kunde berätta att den tidigare ägaren funnit dem på Ön i Sövde. De närmare fyndomständigheterna framgår inte, men kanske

är det inte utan betydelse att upphittaren, enligt en meddelare, i unga år biträtt som kyrkogårdsarbetare.

De sammanlagt fyra profilerade stenarna som är kända idag är av samma material, nämligen mjuk höörsandsten.⁵⁸ De uppvisar

Fig. 4. Profilerade bågstenar i höörsandsten för valv eller portal, möjligen sekundärt omhuggna eller stympade. Funna på »Ön» enligt innehavaren, som ärvt stenarna av upphittaren (foto förf.).

samtliga spår av att ha varit försedda med järnklamrar vilka varit förankrade i omgivande murar, för att ge konstruktionen en större stabilitet. Det är svårt att tänka sig att de inte har tillhuggits och uppträtt i ett planerat sammanhang. De nya fynden styrker således la Cours uppfattning att stendetaljerna hittats på Ön, men fortfarande – vilket är viktigt att framhäva – finns det alltså inga primära uppgifter om fyndomständigheterna.

De två kapitälerna finner vissa likheter, vad avser material (mjuk höörsandsten) och utformning, med stendetaljer funna vid undersökningar av borgen Havn under det nuvarande Christiansborg i Köpenhamn (Fig. 5). Det är dock, utan mer ingående studier av möjliga paralleller från senare perioder, alltför tidigt att uttala en bestämd uppfattning angående stendetaljernas datering. Det bör påpekas att vi vet allt för litet om utformningen av det tidigare omnämnda gravkapell som uppfördes cirka 1840 för att helt kunna utesluta möjligheten att stendetaljerna hör hemma i ett helt annat och mycket senare sammanhang.

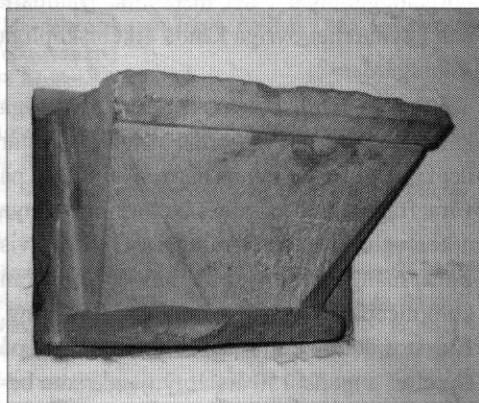

Fig. 5. Byggnadsdetalj av höörsandsten funnen vid utgrävningen av Havn under det nuvarande Christiansborg, Köpenhamn (foto Ola Svensson).

Framtida forskning?

Det är inte lätt att med ledning av de fåtaliga källorna och bevarade lämningarna få en uppfattning om Sygofthas uppbyggnad under medeltiden och vad dess funktion varit. Med någorlunda säkerhet vet vi att den nuvarande halvön spärrats mot fastlandet av en tegelmur som skyddat en eller flera sten- eller tegelbyggnader belägna högre upp på ön. Vilhelm la Cour gissar, troligen mot bakgrund av att Saxo aldrig uttryckligen benämner Sygoftha som en »borg», att huvudbyggnaden uppförts som ett palatium eller »refugium». De två halvkapitalerna från Sövde pekar enligt vad la Cour låter förstå i samma riktning, ehuru sambandet däremellan förefaller något dunkelt.⁵⁹ Stämmer la Cours uppfattning om ett ärkebiskopligt »palats»? Tidigare forskning har pekat på de rent topografiska eller morfologiska likheterna mellan Sygoftha och Søborg på Själland.⁶⁰

Det är tydligt att det kända källmaterialet inte tillåter någon bestämd uppfattning i frågan om anläggningens funktion och datering. År 1180 hade Absalon, med vilket anläggningen förknippats, varit ärkebiskop i endast två år. Kan Sygoftha ha ett äldre ursprung? Och hur är den relaterad till andra palats eller borganläggningar i det medeltida Danmark och i synnerhet övriga kända ärkebiskopliga »skudgårdar»?

Efter att ha diskuterat det nu tillgängliga källmaterialet om Sygoftha och Sövde står det klart att för att kunna närma oss svaren på våra frågor med någon säkerhet krävs nya arkeologiska undersökningar. Olyckligtvis finns många rent fysiska hinder som kan komplicera eventuell framtida forskning. Hur stor del av kulturlagren finns intakta på Ön efter ungefär 150 års utnyttjande som begravningsplats? Och hur mycket finns kvar om 25, 50 eller 100 år?

Det är säkert omöjligt att föreslå att Ön i

sin helhet bör undantas från ytterligare gravläggningar. Om intresse finns från de antikvariska myndigheterna kan säkert en hel del göras i framtiden för att tillgodose att viktig arkeologisk information ej går förlorad.

Idag klassas endast området för kapellkullen som ett fornlämningsområde,⁶¹ vilket kan synas vara en paradox, eftersom det är det område som idag minst sannolikt kan komma ifråga för exploatering. Egentligen finns inga antikvariska skäl som gör att man inte bör betrakta hela Ön som ett skyddsvärt område.

Det är anmärkningsvärt att detta fornminne – troligen en av de första i tegel uppförda befästningsanläggningarna i Skåne – utan föregående arkeologiska undersökningar åsamkas irreparabla skador. Områdets nuvarande användning leder oundvikligen till att spåren av »Absalons borg», och därmed en viktig kunskapskälla, kommer att utplånas.

För synpunkter och diskussioner tackas: fil. mag. Ola Svensson (Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund) och fil. dr Anders Ödman (Lunds universitets historiska museum). För språkgranskning tackas fil. dr Johnny Karlsson (Olofström). Därutöver skall inte glömmas de många personer med anknytning till Sövde, i synnerhet kyrkvaktmästare Bertil Johansson, som bidragit med värdefulla upplysningar.

Noter

¹ Om inget annat anges är referat och citat i följande avsnitt hämtade från *Saxonis Gesta Danorum*. Del I. (Ed. Olrik J. & Ræder, H.) s. 525 f. och *Saksnes Dancesaga III–IV* (översatt till danska av Jørgen Olrik) København 1908.

² Av Curt Weibull (1921 s. 94) får man snarare den uppfattningen att ärkebiskopens vistelse på Sygoftha primärt styrts av hans skyddsbehov och inte av hans intresse att relativt skyddad och på något avstånd följa utvecklingen vid tinget vid Vita Källa.

³ *Vetus Chronicle Sialandie*, i *Scriptores minores historiae danicae medii ævi*, II, s. 52 f. Jfr Skovgaard-Petersen 1990 s. 34 f.

⁴ Lagerbring 1769–1783, del 2, s. 268.

⁵ Suhm 1782–1828, del VII, s. 582.

- ⁶ Jfr Kousgård Sørensen (DSÅ III) s. 189.
- ⁷ Se exempelvis manuskript av Sven Nilsson, 1824: »Underrättelse om en ännu förefarande kalktuffbildning i Skåne». I *Sven Nilssons samling, DH:2, b*. Lunds Universitetsbibliotek.
- ⁸ Lunds ärkestifts urkundsbok 5, nr CDXXII, 22 april 1499.
- ⁹ Jfr Curt Wallins och Göran Hallbergs diskussion i *Tomelilla Urkundsbok II* s. 108 f.
- ¹⁰ Se exempelvis Sundnér 1995 s. 237 f.
- ¹¹ Linné 1751 s. 301.
- ¹² *Saxonis Gesta Danorum*. Del I. (Ed. Olrik J. & Ræder, H.) s. 525. I den senaste översättningen till danska har man valt skrivningen »Sigøfde». (*Saxos Danmarkshistorie*, s. 480 f.)
- ¹³ *Diplomatarium Danicum* 4 R 3 Bd, s. 15.
- ¹⁴ *Repertorium Danicum* 2, nr 4275.
- ¹⁵ Pamp 1983 s. 72. Stille (1922) tänker sig att ortnamnet under 1100-talet hade formen **Syogawidh*. Ett latiniserat »*Sygofta*» är därmed, enligt Stille, inte så avlägset.
- ¹⁶ Curt Weibull anser i en uppsats tryckt 1921 att det inte är fullt säkert om ett Sövde döljer sig bakom Sygofta. Det framgår inte om det är språkliga skäl som ligger bakom hans tveksamhet eller om han även syftar på andra faktorer. (Weibull 1921 s. 94, not 2.)
- ¹⁷ *Saxonis Gesta Danorum*. Del I. (Ed. Olrik J. & Ræder, H.).
- ¹⁸ Se exempelvis Blaaberg Jensen m. fl. 1996 s. 155–164.
- ¹⁹ Kancelliets Brevbøger 1 februari 1563.
- ²⁰ Enligt inskription på en stentavla i huvudbyggnaden: »ANNO DOMINI 1597 LOD ERLIG OG WELBYRDIG MAND FRIEDRICH LANGE TIL [lakun] OC HANS KIERE FRU DORTE LINDENOV OPBYGGE DENNE GAARD» (Lunds universitetsbibliotek, Collectanea Rönbeckiana, Tom. XIII, bd 1, s. 49»).
- ²¹ Ingesman 1990 s. 73 f.
- ²² Hans Skovgaards officialräkenskaper 1519–1522. fol. 12r.
- ²³ Ingesman 1990 s. 82 f.
- ²⁴ Jfr Palteboken s. 422 f.; 1522 års uppbördsjordebok s. 502 f. och Hans Skovgaards officialräkenskaper 1519–22. fol. 4r, 12r, 13r, 14v, 16r, 18v, 19r, 21v, 25r, 25v, 28r och 29r.
- ²⁵ Ingesman 1990 s. 78–84.
- ²⁶ Kancelliets Brevbøger 12 november 1587.
- ²⁷ Landeboken I s. 209 f.; jfr *Gallebjerg*, ibid. Jfr även belägg från 1813 (Lmh) *Gallebjergs Fallet* (DAL:s ortnamnsexcerperingar).
- ²⁸ Hans Skovgaards officialräkenskaper 1519–1522. fol. 37r.
- ²⁹ Jørgensen 1947 s. 117, 391, 409, 508 f.
- ³⁰ Jfr exempelvis birken Borgeby, Flyinge och Lindholmen. De två förra var ärkebiskopliga län under medeltiden. För en utförligare presentation av de skånska birken, se kommentar av Curt Wallin i *Tommarps urkundsbok II* s. 151–155.
- ³¹ Mogens Madsens biskopskrönika trycktes år 1710 av Thomas Bartholin. Kapitlet om Isarnus återfinns på s. 104–111. Två äldre avskrifter är kända av författaren, i Kongelige Bibliotek i København (jfr Otryckta källor). Det finns inga differenser mellan editionerna vad avser skildringen av episoden i Sövde.
- ³² Landeboken, I, s. 209.
- ³³ Det bör dock påpekas att väljer man denna tolkning av marknamnet, så väntar man sig inte att finna ett inskjutet genitiv-s i *Salsbjär*, vilket däremot är det normala i namn bildade till personnamn. (Muntlig uppgift från Stig Isaksson, Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund.)
- ³⁴ Holger Rørdam gissar att prosten Jørgen Michelsen i Sövde meddelat traditionen till Madsen. Men även efterträdaren, Niels Aagesen, kan väl komma ifråga. En brevkontakt mellan Madsen till Aagesen är känd från år 1594. (Rørdam 1887 s. 101)
- ³⁵ Jfr nedteckningar av Høffgardh 1746 (Lunds universitetsbibliotek, Collectanea Rönbeckiana, Tom. XIII, bd 1 s. 48 f.) och av Mandelgren 1878 (i Mandelgrenska samlingen, 4:VII-B. Lunds universitets folkslvsarkiv).
- ³⁶ Gierow 1980; Rørdam 1887 s. 100 f.
- ³⁷ Berättelsen bör hur som helst inte vara yngre än 1598, eftersom Herman Chytraeus refererar till den i sin *Monumenta Scanensia*. (Se Lagerbring 1745 s. 294)
- ³⁸ Lunds universitetsbibliotek, Collectanea Rönbeckiana Tom. XIII, bd 1 s. 49.
- ³⁹ Enligt en uppgift skall kapellet och kyrkogården ha invigts 1843 (Berglund 1984 s. 25). Kapellet har dock stått färdigt senast 1842 (se följande stycke).
- ⁴⁰ Brunius 1850 s. 375.
- ⁴¹ Molbech 1844 s. 59 f. Även Mandelgren fångades av kapellet vid ett besök i Sövde och lät göra en skiss. (Mandelgrenska samlingen, 4:VII-B. Lunds universitets folkslvsarkiv)
- ⁴² Berglund 1984 s. 25.
- ⁴³ Se artikel i *Mellersta Skåne* 26 oktober 1929; Wentz 1950 s. 57–60.
- ⁴⁴ Blomstergren 1997 s. 15.
- ⁴⁵ Se exempelvis *Svenska Dagbladet* den 5 december 1911.
- ⁴⁶ I de allra flesta fallen är artiklarna ej signerade eller lämnar besked om uppgiftslämnarna. Enligt uppgift skall dock folkskolläraren i Sövde, Ola Hallén, ha gjort vissa skrivelser till tidningarna.
- ⁴⁷ Samma artikel kan läsas följande dag i *Lunds Dagblad* och *Skånska Dagbladet*; i den senare tidningen framgår att uppgifterna är hämtade från *Ystads Allehanda*.
- ⁴⁸ Antikvarisk-Topografiska Arkivet, Stockholm.
- ⁴⁹ Samma artikel publicerad i *Göteborgs Handels- och*

sjöfartstidning den 5 december och i Ystads Allehanda den 7 december.

⁵⁰ År 1943 omtalar Rydbeck kort att det rörde sig om en »provgrävning» (Rydbeck 1943 s. 20).

⁵¹ *Skånska Aftonbladet* 1 december 1911.

⁵² Det finns inga katalogiserade fynd från undersökningen i *Lunds universitets historiska museum*, förutom möjligen en bit grönglaserad kakel från »Sövdeborg», Acc. katalog nr 18628 (höstterminen 1914), ej heller vid *Statens historiska museum*. En dubbelskilling från Lübeck, från omkring 1560, påträffades på Ön i mitten av 1930-talet. I privat ägo. (Rapport i *Skånes hembygdsförbunds arkiv, Lund*)

⁵³ *Hörby Dagblad* och *Skånska Dagbladet* 6 december 1911.

⁵⁴ *Hörby Dagblad* 6 december 1911.

⁵⁵ Brev från Otto Rydbeck till Oscar Montelius, 20 december 1911 (ATA).

⁵⁶ Se exempelvis *Skånska Dagbladet* den 6 december 1911.

⁵⁷ Rydbeck 1912 s. 63.

⁵⁸ Enligt uppgift från stenmästare Mats Johansson, Dalby.

⁵⁹ *Ja Cour* 1972 s. 126 ff.

⁶⁰ Ödman 1996, s. 129 f.

⁶¹ Riksantikvarieämbetets fornlämningsinventering, Sövde socken nr 1. (Lunds universitets historiska museum)

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Antikvarisk-Topografiska Arkivet:

Brev från Otto Rydbeck till Oscar Montelius, 20 december 1911.

Danska riksarkivet:

Registratur 108 A

– Gl. pk. 27, lägg 1/ny pk 12. Hans Skovgaards officialregnskab 1519–22.

Kongelige bibliotek, København:

Avskrift av *Episcoporum Ecclesiae Lundensis*, i

– Gl. kgl. Saml. 2989, 4to

– Ny kgl. Saml. 1202, 4to (1653)

Lantmäteriverket (Gävle):

Sövde, enskifte 1814, akt L207-64:1.

Lunds universitetsbibliotek:

Collectanea Rönbeckiana, Tom. XIII, bd 1.

Sven Nilssons samling, DII:2, b.

Lunds universitets historiska museum:

Accessionskatalog över museets samlingar.

Riksantikvarieämbetets fornlämningsinventering.

Skånes hembygdsförbunds arkiv (Lund):

Sockendossier, Sövde.

Lunds universitets folkslavsarkiv:

Mandelgrenska samlingen, 4:VII-B.

Tryckta källor

Diplomatarium Danicum 1–København 1938 ff.

Kronens skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra reformationen til nutiden. 1:a band, 1535–1648. (Utgiven av L. Laursen) København 1892.

Lunds stifts landebok. Del I. Malmöhus län. (Utgiven av Ljunggren, K. G. & Ejder, Bertil) Skånsk senmedeltid och renässans 4. Lund/Köpenhamn.

Lunds ärkestifts urkundsbok. *Diplomatium Diocesis Lundensis*. 5:e Bd. (Utgiven av Weibull, Lauritz) Lund 1921.

Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok, i *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut*. (Utgiven av Johannesson, Gösta) Skånsk senmedeltid och renässans 7. Lund.

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. *Fortegnelse over Danmarks Breve fra middelalderen med Udtoeg af de hidtil utrykte* 2. I–IX (utgiven av W. Christensen) København 1928–1939.

Sakses Danesaga III–IV (översatt till danska av Jørgen Olrik) København 1908.

Saxonis Gesta Danorum. Del I. Text. (Ed. Olrik J. & Ræder, H.) København 1931.

Saxos Danmarkshistorie, 1–2. (Översättning Zeeberg, Peter) København 2000.

Tommarps urkundsbok. Del II. (Utgiven av Wallin, Curt) Ullstorp 1976.

Vetus Chronicle Sialandie (Äldre själländska krönikan). Utgiven av M. Cl. Gertz i *Scriptores minores historiae danicae medii ævi*, Bd II. København 1922.

Litteratur

Berglund, Erik 1984: *Gamla byar och slott*. Arlöv.

Blaaberg Jensen, Rikke; Bjerg, Kresten; Gerssler Urplante, Kim; Bjerregaard Pedersen, Stig & Tortzen, Christian 1996: *Det skånske oprør 1180–1182. Absalon. Fædelundets fader*. Roskilde.

Blomstergren, Bertil 1997: *Blickar i backspegeln*. Malmö.

Brunius, C. G. 1850: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.

Gierow, Krister 1980: *Mogens Madsen, i Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid*. (Utgiven av G. Carlqvist) Ser. II. Biografier. I. Biskopar och domkapitel. Lund.

Ingesman, Per 1990: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*. Skånsk senmedeltid och renässans. 12. Lund.

Jørgensen, P. J. 1947: *Dansk Retshistorie*. København.

- Kousgård Sørensen, John 1968 ff.: *Danske sø- og åbnave* 1 ff. København.
- la Cour, Vilhelm 1972: *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede I-II*. København.
- Lagerbring, Sven (ed.) 1745: *Monumenta Scanensia* I, av Chytraeus, Herman. Lund.
- Lagerbring, Sven 1769–83: *Swea Rikes historia*. 1–4. Stockholm.
- Linné, Carl von 1751: *Skånska resa år 1749* (1975 års utgåva, Stockholm)
- Molbech, Christian 1844: *Lund, Upsala og Stockholm 1842*. København.
- Episcoporum Ecclesiæ Lundensis*, av Madsen, Mogens (Matthiæ, Magnus) (utgiven av Bartholin, Thomas) København 1710.
- Pamp, Bengt 1983: *Ortnamn i Skåne*. Stockholm.
- Rydbeck, Otto 1912: Supplement: Årsberättelse 1911–1912, Historiska Museet. *Lunds universitets års-skrift*. Ny följd. VIII, 1912. Lund.
- Rørdam, Holger: *Monumenta Historæ Danicæ, Historiska kildeskrifter* 2R, Bd 2. København 1887.
- Skovgaard-Petersen, Inge 1990: Saxo som samtidshistoriker. *Scandia*, Bd 56, Hft 1, 1990. Lund.
- Stille, Arthur 1922: *Saxos skånska stridsskildringar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar (3:e följd) 1:3. Uppsala.
- Suhm, P. F. 1782–1828: *Historie af Danmark fra de ældste Tider til 1400*. Tom. 14. København.
- Sundén, Barbro 1995: Byggnadssten i Skåne. *Hikuin* 22. Højbjerg.
- Weibull, Curt 1921: Saxostudier II. De skånska uppgörelsen 1180–1182. *Historisk tidskrift för Skåneland*. Bd 7. 1917–1921. Lund.
- Wentz, Hilmer 1950: *Prüster, professorer, pedagoger. Minnesteckningar till prästmötet i Lund hösten 1950*. Stockholm.
- Ödman, Anders 1996: Feudal Iron Production and Castle-Building in the Marginal Zone of Medieval Denmark, *Castella Maris Baltici*, II (Ed. Josephson, Magnus & Mogren, Mats). *Sörmländska handlingar* nr 49 & *Lund Studies in Medieval Archaeology* 18. Nyköping.

Tidningar

- Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*: 5 december 1911.
- Hörby Dagblad*: 6 december 1911.
- Lunds Dagblad*: 30 november 1911, 1 december 1911.
- Mellersta Skåne*: 26 oktober 1929.
- Skånska Aftonbladet*: 1 december 1911.
- Skånska Dagbladet*: 30 november 1911, 6 december 1911.
- Svenska Dagbladet*: 5 december 1911.
- Sydsvenska Dagbladet*: 8 december 1911, 9 december 1911.
- Ystads Allehanda*: 25 oktober 1911, 30 oktober 1911, 29 november 1911, 7 december 1911.

En fransk riddarborg i Skåne

Om Hjularöds gestaltning och byggherrens roll i utformningen

Av Kajsa Bjurklint

Fil. lic., Institutionen för konst- och musikvetenskap, Lunds universitet

Föreliggande text är en »avknoppning» från min avhandlingsstudie *Scenografi för ett ståndsmissigt liv. Historicismen i skånsk herrgårdsarkitektur 1840–1900*. Syftet med avhandlingsarbetet är att analysera den skånska herrgårdens utformning under 1800-talet, att försöka utröna vad herrgården har att berätta om beställarna, arkitekterna och de sociala och estetiska sammanhang de är skapade i. I olika fallstudier träder byggherrarna fram som aktiva deltagare i herrgårdens gestaltning. Studien utförs inom ramen för det interdisciplinära projektet »Människa-makt-modernitet». *Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid*, finansierat av Riksbankens jubileumsfond.

I denna artikel vill jag fästa uppmärksamheten vid en beställares aktiva roll i projekteringen och uppförandet av den nya huvudbyggnaden på Hjularöds gods i Skåne. För uppgiften att försöka beskriva Hjularödsborgens framväxt har korrespondensen mellan byggherren och de olika arkitekterna varit betydelsefull, eftersom föreställningar och tankegångar kring byggnaden tydligt framträder i det bevarade brevmaterialet.

Samtida ögonvittnesskildring

Vi nalkas söderifrån och se det stora midttornet omgivet af de orgelbundet grupperade längorna och småtornen resa sig fästningslikt afvisande bakom sina gamla, vattenfyllda grafvar. Öfver en stilenlig vindbrygga går infarten genom ett kreneleradt porttorn, beläget i komplexets sydöstra hörn, in på en stenlagd borggård. Dess södra och östra sidor begränsas af tinnkrönte murar med väktargångar och de öfriga af donjonen och de från denna framspringande byggnaderna, en uteder norra och en uteder västra sidan. Bakom donjonen ligger en mindre helt kringbyggd gård med ett litet torn i komplexets nordvästra hörn.¹

Det är »riddarborgen» i Harlösa socken som Gustaf Upmark beskriver i den del som behandlar Skåne i det omfattande verket *Slott och herresäten vid 1900-talets början*. När boken gavs ut år 1909 hade borgen stått på platsen i drygt ett decennium och byggherren, greve Hans Gustaf Toll, bodde fortfarande kvar. Upmark upplevde med andra ord byggnaden i ursprungligt skick, och han hade även haft möjlighet att få del av byggherrens berättelse om borgens (huvudbyggnadens) tillkomst några år tidigare. De fotografier

som togs i samband med Upmarks besök på Hjularöd visar tunga tegelmurar, vallgrav och vindbrygga och gör beskrivningen av herrgården som »fästningslikt afvisande» fullt begriplig.² Att finna utposterade vakter i »väktargångarna» eller att vindbryggan skulle vara uppdragen var emellertid inget som besökare förväntade sig kring sekelskiftet 1900. I det här avseendet kan man säga att betraktaren möttes av en »falsk» fasad, eller att de olika byggnadsdelarna var symboler i lika hög grad som de var arkitektonisk konstruktion.

Beställarens roll i gestaltningen

En stor skillnad mellan arkitektur och övrig konst är den roll som beställaren spelar för byggnadskonstens tillkomst. En konstnär har oftare en friare ställning i förhållande till verket än vad en arkitekt har, framför allt om den senare har en privatbostad på uppdragslistan. Beställaren spelar då faktiskt i många fall en avgörande roll i en byggnads utform-

ning. Men trots att det alltid finns olika aktörer inblandade då byggnadsverk växer fram har arkitekturhistorieskrivningen i många fall valt att enbart fokusera på arkitekternas andel. Vi vet betydligt mindre om exempelvis hantverkarnas insatser på byggarbetsplatsen eller om önskemålen som de personer som var tänkta att bruka byggnaden hade. Det här undersökta fallet Hjularöds gods är inte unikt, utan snarare ett belysande exempel på hur en »byggherre»³ tog hjälp av arkitektens eller byggmästarens färdigheter i ritteknik, medan han själv i mångt och mycket stod för idéerna.⁴

Arkitekterna befann sig ofta på långt avstånd från godsanläggningarna ute på lands-

bygden och diskussionerna med byggherrarna fördes därför vanligtvis per brev. Det hörde även till vanligheten att man som beställare uppehöll sig på annan ort eller befann sig på resa under långa perioder då herrgården var under uppförande. Flera brev vittnar om att byggherrar påverkades av vad de såg i byggnadsväg under sina resor och att arkitektkontoren hemma i Sverige mottog rapporter och förslag från Europas alla hörn. Då Hjularöd uppfördes på 1890-talet befann sig Hans Gustaf Toll delvis utomlands och delvis i Skåne. I den bevarade korrespondensen mellan Toll och arkitekterna Isac Gustaf Clason, Lars Israel Wahlman och Harald Boklund får man en tydlig inblick i 1890-

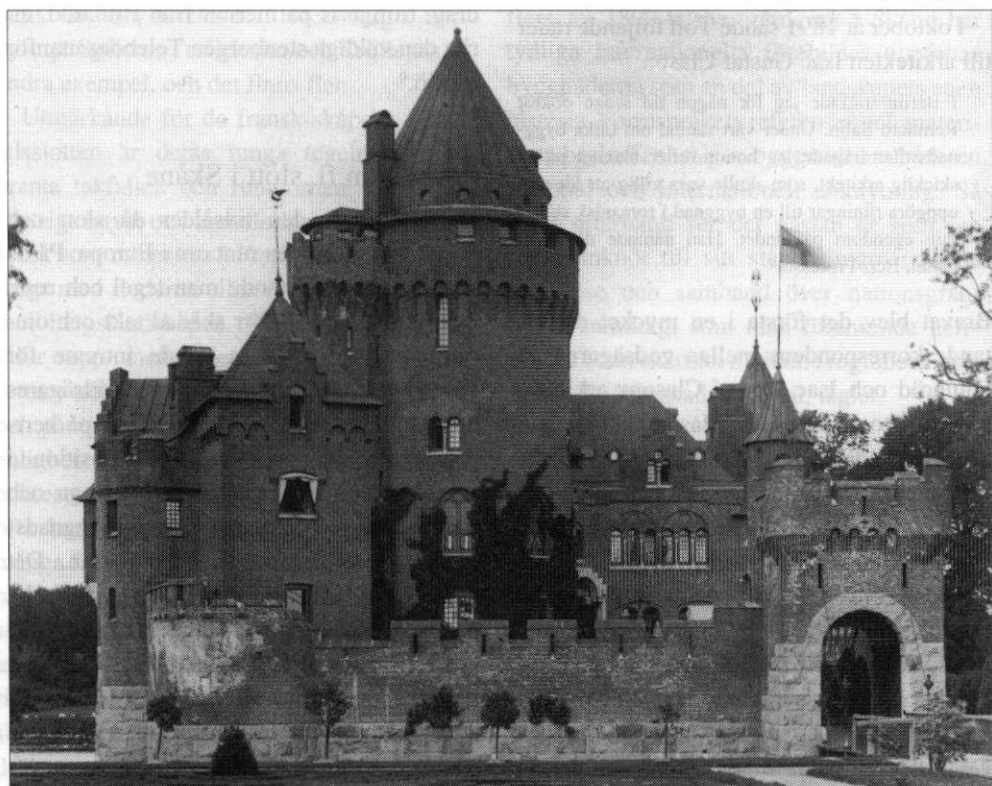

Bild 1. Hjularöd från sydost 1911. Det är tydligt att det är en försvarsborg som huvudbyggnaden på Hjularöd vill efterlikna, en borg vars karaktär har sin motsvarighet i de europeiska bergmassiven på mer sydliga breddgrader, men som kanske inte förväntas ligga utanför Harlösa i Skåne. Nordiska museets bildbyrå. Fotograf: Gustav Upmark.

talsborgens framväxt, och man kan följa processen från beställarens idéer till hantverkarnas insatser och arkitekternas slutgiltiga ritningar och inredningsförslag.⁵

Hjularöds byggherre och arkitekter

Vid början av 1880-talet ärvde greve Hans Gustaf Toll (1865–1951) Hjularöds gods utanför Harlösa. Som diplomat hade Toll bott långa tider utomlands och vid början av 1890-talet var han bosatt i Paris.⁶ Det var vid den här tidpunkten som Toll bestämde sig för att flytta tillbaka till Skåne, och ett decennium senare kunde han flytta in i den nyuppförda borgen på Hjularöd – en byggnad han till stora delar själv hade varit med om att utforma under 1890-talet.

I oktober år 1891 sände Toll följande rader till arkitekten Isac Gustaf Clason:

I Berlin träffade jag för någon tid sedan doktor Rembard Salin. Under vårt samtal om olika byggnadsstilar frågade jag honom efter namnet på en skicklig arkitekt, som skulle vara villig att för mig uppgöra ritningar till en byggnad i romanisk stil på min egendom på landet. Han nämnde då Edert namn, Herr Professor⁷

Brevet blev det första i en mycket omfattande korrespondens mellan godsägaren på Hjularöd och Isac Gustaf Clasons arkitektkontor i Stockholm. I. G. Clason hör till en av de bäst kända arkitekterna i svensk arkitekturhistoria. Mellan åren 1890 och 1905 var Clason professor i arkitektur vid Tekniska högskolan i Stockholm och därefter förste intendent vid Överintendentsämbetet. Till hans främsta arbeten hör Nordiska museet, Bünsowska huset och Hallwylska palatset i Stockholm. I Skåne ritade han bland annat Kronovall och hypoteksbanken på Kyrkogatan i Lund. Clason var 35 år gammal då greve Toll kontaktade honom. Han hade nyligen slutfört arbetet med det Bünsowska huset på Strandvägen, till vilket han utfört

ritningar på resande fot runt om i Europa. Denna hans stipendiatresa varade mellan åren 1883 och 1886, och det var i samband med den som hans stora intresse för europeiska byggnadstraditioner grundlades. I Stockholm öppnade han eget arkitektkontor där Lars Israel Wahlman fick anställning hösten 1893.⁸ Wahlman fick sig genast tilldelat uppgiften att överta ritningsarbetet för den nya huvudbyggnaden på Hjularöds gods i Skåne. Ett decennium senare skulle han som ensam arkitekt utföra ritningar till slottet Tjolöholm i norra Halland, där erfarenheterna från Hjularöd bör ha varit till stor hjälp. Borgen utanför Harlösa blev även arkitekten Harald Boklunds första större uppgift på svensk mark. Några år efter det att Hjularödsprojektet var färdigt fick Boklund i uppdrag, troligtvis på meriter från Hjularöd, att rita den väldiga stenborgen Teleborg utanför Växjö.⁹

Franska m.fl. slott i Skåne

1800-talet var den tidsålder då slott och borgar pånyttföddes runt om i Europa. På de skånska godsen brände man tegel och reste nya murar i aldrig förr skådad takt och omfattning. Arkitekternas ökade intresse för stämningsskapande effekter och godsägars önskemål om att sätta egen prägel på herrgårdarna och manifestera sin position i samhällshierarkin resulterade i många och omfattande restaurerings- och nybyggnadsföretag.¹⁰ Hjularöd var ett av dem. Det paradoxala i 1800-talets sätt att omgestalta herrgårdarna var att moderniseringen utfördes i förgångna tiders formspråk, något som uppfattades som kopiering och osäkerhet under stor del av 1900-talet, men som inte stämmer överens med de personer man träffar på i källorna. Tvärtom. I källmaterialet framstår 1800-talets beställare som en självsäker person med historisk kunskap och

individuell smak.¹¹ 1800-talets arkitekt uppfattade sig som överlägsen medeltidens byggmästare och ansåg sig berättigad att ta vid där den äldre mästarens kunskaper, material och teknik inte räckte till. Man kan uttrycka det som att arkitekturhistorien erövrades och moderniserades. Arkitekten var fri att rita i den för ändamålet bäst lämpade stilen, och uppdragsgivarna fick ha önskemål om den utformning som passade deras syften och behov bäst. Ville man ha ett franskt slott på skånsk mark var det inget som hindrade.

Drömmen om svunnen tid i påkostade herrgårdsanläggningar, uttryckt i 1800-talets moderna former, stöter man på i alla delar av Skåne, och Hjuläröd är endast en i den långa rad av herrgårdar som omgestaltades efter franska förebilder under 1800-talets andra hälft. Örtöfta, Kvesarum, Härkeberga, Sörbytorp, Sofiero, Trolleholm och Trolleås är andra exempel, och det finns fler.

Utmärkande för de fransk-skånska 1800-talsslotten är deras tunga tegelmurar, de branta takfallen och rundtornen, ofta med spetsiga huvar och krenelering; samma formspråk som möter oss i Frankrike om vi reser längs med floderna eller vänder blicken upp mot bergslandskapen. Många av borgarna visar upp medeltidens och renässansens former tolkade av franska 1800-talsarkitekter och pånyttfödda i moderna stildräkter, helt i enlighet med tidens restaureringsprinciper och estetiska ideal. 1800-talsresenären, som ofta kunde vara en arkitekt, kom därför i många fall i kontakt med nyrestaurerade och historiskt »förttydligade» stenborgar på sina studieresor runt om i Europa. När arkitekterna återvände hem och fick i uppdrag att rita om eller rita nya borgar på den skånska slätten, var de fyllda skissblocken och bilderna ur minnet, jämte tekniska tidskrifter och planschverk naturligtvis till stor hjälp. Det var med Jacques-Felix Dubans och Eugène Emmanuel Viollet-le-Ducs ögon

man blickade bakåt i arkitekturhistorien, och flera av huvudbyggnaderna på de skånska godsen måste därför uppfattas mot bakgrund av de franska restaureringsarkitekternas arkitekturtolkning.¹²

I föreliggande text lyfts ett slott med franskt påbrå fram, men det bör påpekas att det även kunde ha handlat om ett »italienskt», ett »holländskt» eller ett »engelskt» slott i skånsk miljö. Arkitekter och beställare reste över hela världen, och 1800-talsslotten utformades ofta efter förebilder som hade en viss nations formspråk som utgångspunkt, men som anpassades och uppfördes i enlighet med regionala och lokala förutsättningar. Resultaten blev byggnader som så småningom gjorde anspråk på att vara historiska monument i sin egen region, och trots att flera av 1800-talsherrgårdarna i Skåne har tydliga internationella förebilder uppfattas byggnaderna som en del av landskapets egen historia. Formspråkets referenser och materialets beskaffenhet gav byggnaderna både en regional och internationell anknytning. Så här i efterhand ser det nästan ut som om adeln anknöt till sitt ständs internationella betydelse och samband över nationsgränserna, samtidigt som man förankrade herrgården i den skånska myllan, i regionens eget historiska byggnadsmaterial, teglet.

Hjuläröd växer fram

»Ett Pierrefond en miniature»

Vid den första kontakten som togs med Clason hösten år 1891 hade Toll inte bestämt sig för byggnadens läge, något som framgår av följande citat:

Lägges det på en helt ny plats, så kan man få en mycket vacker utsikt öfver den kringliggande nejden med skogar och sjöar, väljer man däremot den gamla platsen och gör blott en tillbyggnad till hvad redan finnas, kan man få det omgifvet om gamla till största delen bibehållna vallgravvar vid en park med

hundraåriga ekar samt omgifvet – liksom på andra stället – af bokskogar. Af det gamla boningshuset, som låg mellan vallgravarna, återstår blott en del af grunden.¹³

Toll lade över ansvaret på arkitekten, men framhöll att han var: »mest böjd för att lägga det nya slottet på den gamla platsen». Viktigast var dock att byggnaden blev i »sen romanisk stil, samt att kostnaden icke få öfverstiga etthundratusen (100,000) kronor». Det bästa var om Clason kunde komma ner till Hjuläröd och studera platsen innan han åtog sig uppdraget att utföra »en ritning till en byggnad i den gamla romaniska riddarborgsstilen». Det framgår tydligt att Tolls avsikt var att byggnaden skulle verka genom sin massa, samt ha ett »imposant utseende» och i breven används termen »riddarborg» på flera ställen. I ett senare brev, efter det att Clason hade åtagit sig uppdraget att utföra ritningsmaterial för en ny huvudbyggnad på Hjuläröd, meddelade Toll att han enbart hade tänkt sig exteriören utförd i

den romaniska stilen. Det skulle dels blifva obeqvämt, som ni sjelf anmärker, Herr Professor, dels mycket dyrbart med det myckna delvis skulpterade trämaterialiet och med de från tak till golf öfver väggarnas ytor nedhängande väfnaderna¹⁴

om man valde den romanska stilen även för interiören. Tydligt är att Toll var mån om att bostaden fick vad han ansåg vara en tidsenlig och bekväm inredning, men med ett undantag, en »riddarsal» skulle inredas. Toll beskriver att han ofta i tankarna föreställt sig detta rum med

de smala målade fönstren, det stora bordet på golfvet med gamla böcker på, de höga skulpterade fåtöljerna rundt ikring – böcker öfverallt – den stora kaminen med uthuggna djurmotiv, rustningar kring väggarna, trekantiga vapensköldar på väggarna och öfver det hela på en anseelig höjd det platta skulpterade taket, på hvilka tak man har så många vackra exempel i olika länder.¹⁵

Toll tjänstgjorde i Paris under året 1891 och våren 1892 och hade därför inte möjlighet att

träffa Clason eller ta emot honom på Hjuläröd. Diskussionerna fick föras brevledes, och det var först under sommaren år 1893 som man fick möjlighet att träffas i Skåne och till slut kunde komma överens om att uppföra en helt ny byggnad innanför vallgraven på platsen för den gamla borgen. Clason hade under våren bett uppdragsgivaren att skriva ned sina önskemål som vägledning vid uppgörandet av ritningsmaterial, vilket fick Toll att spalta upp en rad önskemål som sändes till Clason tillsammans med en teckning öfver Warwick Castle. Bland önskemålen fanns en oregelbunden borggård, att hela borgkomplexet skulle ligga innanför vallgraven, att uppkørseln skulle ske öfver en vindbrygga i ett torn som på borgen Pierrefonds i Frankrike, att det fanns en terrass liknande den på Warwick Castle och murar utan fönster i nedre botten som på slottet Amboise i Loiredalen. Toll framförde även synpunkter på bostadens inre utformning och ville exempelvis inte godkänna Clasons förslag att anlägga en stor hall i engelsk anda i vilken olika aktiviteter kunde utföras. Till Clason skrev han angående hallen att

jag förstår ej riktigt trefnaden af ett stort rum med en fristående trappa, som alla skola upp för, det blir ett mellanting mellan hvardagsrum, antichambre och trappuppgång.¹⁶

Det är intressant att Toll förkastade Clasons förslag om en central hall i bostaden, eftersom detta var något som uppmärksammades allt mer i Sverige vid den här tiden och fick stort genomslag i villaarkitekturen kring sekelskiftet 1900. Utrymmet var en avläggare till den medeltida hallen och fungerade i större bostäder som entrérum och bostadens hjärta med trappa till den övre våningen och stor öppen spis.¹⁷ Åren strax innan Hjulärödsprojektet kom igång hade Clason ritat ett antal engelskinfluerade villaplaner som fått stort genomslag i svenskt bostadsbyggande.

Bland annat hade han utfört ritningar åt friherrinnan Louise De Geer till Lejondals slott i Uppland (1889–1891), och det är troligt att han försökte introducera den moderna engelska rumsgrupperingen även på Hjularöd, men här gjorde beställaren motstånd. Herrgårdarna uppvisar vissa likheter i grupperingen av byggnadsmassorna, men anspelningsen på svensk vasarenässans är tydligare i exteriören på Lejondal. I Skåne vändes blicken mot de europeiska feodalborgarna och 1200-talets franska borgarkitektur.

Toll hade en speciell byggnad för ögonen när han projekterade sitt Hjularöd. För Clason beskrev han att önskemålet var »ett Pierrefond en miniature och med något äldre byggnadsstil».¹⁸ Medeltidsborgen Pierrefonds restaurerades mellan åren 1858 och 1870 under ledning av Viollet-le-Duc. le-Duc hade fått i uppdrag av Napoleon III att rekonstruera 1200-talsborgen till ursprungligt skick, något som har tolkats som ett led i det franska nationsbygget under 1800-talet. De historiska monumenten spelade en viktig roll för den spirande nationskänslan runt om i Europa, och arkitekterna fyllde en viktig uppgift i försöken att återställa och förbättra ländernas nationalklenoder. Ofta gjorde man mer än byggnaderna gav underlag för och många av byggnaderna, även Pierrefonds, är därför mer eller mindre fantasiskapelser. Troligt är att Hans Gustaf Toll hade besökt Pierrefonds eftersom hans beskrivningar av byggnaden är mycket exakta. I breven till Clason finns mycket precisa önskemål. Bland annat framgår det att Toll såg en borggård med torn i hörnen och en fyrkantig donjon med små rundbågiga fönster framför sig. Formspråket fick inte vara alltför tungt, och byggnaden skulle inte utföras i den stil som Toll kallar för »öfvergångsstilen med kryss- och korsblommor», utan i ren romansk stil. En vacker gruppering av byggnadsdelar, ett högt smalt torn och ett vaktorn med

vindbrygga som ledde in till den oregelbundet utformade borggården var andra önskemål som presenterades för Clason i juni år 1893.

För att skapa rätt stämning i byggnaden framfördes önskemål från byggherrens sida om att få ta del av Clasons beskrivning av det spanska Castello Feudale som hade presenterats i *Teknisk tidskrifts* olika nummer under år 1890. Tolls omfattande arkitekturhistoriska kunskaper framgår i brevväxlingen, och han kunde därför ha en klar uppfattning om hur den nya byggnaden på Hjularöd skulle se ut och även ha synpunkter på allt, stort som smått. Innan man skulle träffas på Hjularöd fick Clason meddelandet att inte ta med Viollet-le-Ducs uppsatser om arkitektur, Toll hade redan läst dem.

Clasons uppdrag blev till stor del att få ner den kunnige beställarens idéer på papper i form av skisser som ofta framställde byggnaden mycket dramatiskt, samt att utföra sektionsritningar, perspektivritningar, detaljritningar och arbetsritningar. Det första förslaget som Clason utförde är daterat i augusti år 1893 och innehåller till stora delar de önskemål som hade framförts i breven.¹⁹ Kapell, borggård och byggnaden i övrigt påminner om Pierrefonds i Frankrike och har även vissa likheter med Clasons första versioner av Nordiska museet.

Det andra förslaget som bär Clasons signatur (Bild 2) föreställer en borg uppbyggd av tunga stenblock med ett fyrkantigt mittorn. I förslaget som har inskriptionen »förslag no 3» har det stora mittornet förvandlats till ett rundtorn och borgen har en mer höjdsträvande karaktär än i de föregående presentationerna. Det fjärde förslaget består av kolorerade teckningar. Stenen är reducerad till sockelpartiet, samt till hörnkedjor och ornament, medan muren i den här versionen är tänkt i rött tegel. Nytt är även murens genombrutenhet och detaljer i form

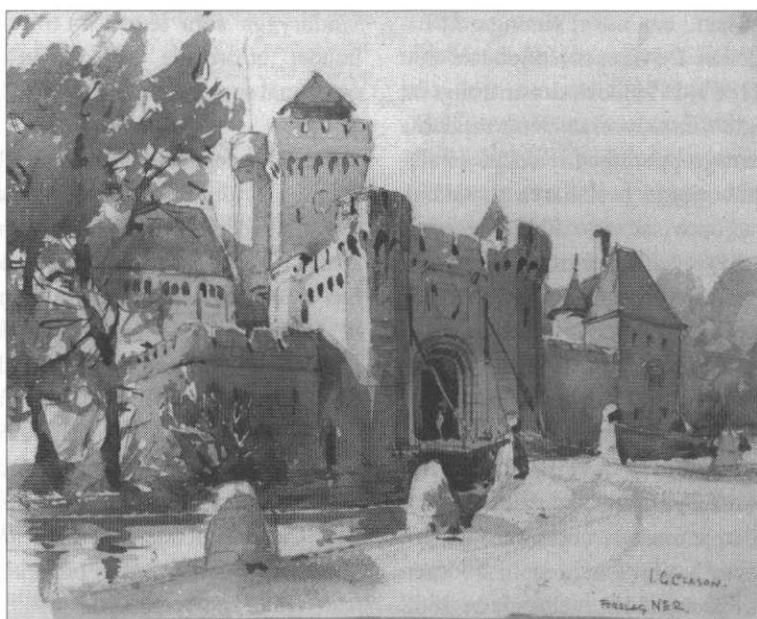

Bild 2. Clasons andra förslag. Hjuläröds godsarkiv.

av spetsbågar och trappgavlar som anknyter till gotikens formvärld, något som förvånar eftersom beställaren mycket tydligt hade framfört önskemål om romansk 1200-talsstil i sina instruktioner till Clason. Om Lars Israel Wahlmans inkoppling i projektet skall tolkas som att Toll och Clason inte talade samma språk är svårt att dra några slutsatser om, men man kan konstatera att de följande förslagen återgick till rundbågsstil och mer slutna murar. I ett förslag från december år 1893 återfinns både I. G. Clasons och L. I. Wahlmans signaturer. Wahlman hade fått anställning hos Clason samma månad som dateringen är utförd. Bland Wahlmans bevarade papper finns en lista från Clason med saker som Wahlman borde tänka på i det fortsatta arbetet med Hjuläröd. På papparket har Wahlman själv skrivit med blyerts »Från I. G. Clason, när han överlämnade till mig (24 år gammal) Hjuläröd».²⁰ Clason hade även i fortsättningen huvudansvaret för pro-

jektet, men ritarbetet skall från den här tidpunkten i större utsträckning tillskrivas Wahlmans hand än Clasons.

Wahlmans ritningsförslag har en helt annan karaktär än Clasons tidiga förslag. Ritningarna påminner om sagoboksillustrationer och är utförda i brunt bläck. Byggnadens material ser ut att vara tänkt i sten, kanske granitblock. I Wahlmans teckningspresentationer syns en klar inverkan från det japanska träsnittets linjerena formspråk, som mer eller mindre påverkade all formgivning under 1890-talet. Utmärkande är de tydliga konturerna, de platta fälten och svarta detaljerna.

I det femte förslaget, daterat i februari år 1894, syns en mer helgjuten byggnad med massivare murverkan. Rundtornet eller donjonen har utökats på bekostnad av de övriga byggnadsdelarna vilka grupperats kring det stora tornet. Arbetet med ritningarna närmade sig slutet och i ett brev, daterat den

sextonde april, läser man att grundplanen hade överlämnats till arbetsförmannen och att holmen innanför vallgraven därmed kunde förvandlas till byggarbetsplats.

Borgen bygges

Det var på ritborden i Stockholm som Wahlmans och Clasons ritningar växte fram. Arkitekterna besökte byggnadsplatsen endast ett fåtal gånger. Den dagliga kontakten hade Toll med konduktören på byggarbetsplatsen, Harald Boklund, men det var till Wahlman som Toll i första hand vände sig med synpunkter och för rådgivning. Arbetet med grunden gick inte i den fart man hade hoppats. I mitten av juni meddelades Wahlman att fördröjningen berodde på att man gick och väntade på ett stenarbetarlag som var verksam vid borgen på Trollenäs.²¹ När arbetet kom igång framgår det av brevväxlingen mellan Wahlman och Boklund att Boklund irriterade sig på Tolls idéer och ständiga ändringar. Dessutom var Toll ständigt orolig över att byggnadens olika delar inte hölls i samma stil. Han bekymrade sig bland annat över att det nordöstra tornet

ser mera elegant ut än det andra. Blott det är rent romaniskt? Mig förefaller det vara i mycket senare stil, och skulle så vara förhållandet, bör tornet ej få blifva sådant som nu föreslaget. Särskilt taken öfver burspråken se betänkligt renaissanceartade ut.²²

Gång på gång berömde Toll arkitekten för de vackra ritningarna, men kom också ständigt med nya förslag och tillägg. Under sommaren år 1894 befann han sig dagligen på Hjularöd och funderade ständigt på olika ändringar. Den 11 juli anlände en gipsmodell över den nya byggnaden som Toll var mycket nöjd med, men skrev ändå till Wahlman att matsalsflygeln gav honom gråa hår:

Kan utseendet komma att lida af, om man gör rätvinkliga hörn istället för afrundade. Jag tycker, vi ha så mycket afrundningar just åt vester, att ett fyrkantigt hörn just skulle bilda ett behagligt afbrott.²³

Wahlman ritade nya förslag och så pågick det fram och tillbaka. Inspiration till och direkta förebilder för interiören fann Toll runt om i Europa, till stor del i de tyska kyrkorummen. Bland annat fann han på ett kapitel i Magdeburgs dom »det vackraste romaniska motiv jag sett och skulle vilja hafva reproduceradt här».²⁴ Toll och Boklund hade enväldigt bestämt att man skulle anlita »bildhuggaren Nilsson i Landskrona» för arbetet med att forma den grå sandstenen och meddelade därför Wahlman under hösten 1894 att denne inte skulle anlita stenhuggare från Stockholm. Boklund hyste inga tvivel om bildhuggarens kompetens eftersom Nilsson bland annat hade deltagit som stenhuggare vid uppförandet av riksdagsbyggnaden i Berlin.²⁵ Arkitekten meddelades även att det var tänkt att Nilsson skulle utföra ritningar och modeller som Boklund i egen person skulle godkänna på plats i Skåne.

Byggherrens initiativ och idéer mottogs inte alltid positivt från de inblandade arkitekterna. I ett brev från Boklund till Wahlman läser man att denne var bekymrad över att byggherren även hade tänkt att överlämna utformningen av inredningar och snickerier till snickerifabriken och

Kanske vore det också bäst i så fall att Ni också vid inredningen efter den 1ste October öfvertages tillsyn då målningar och allt sådant bör öfvervakas af arkitekten.

För att inte hamna i onåd hos Toll avslutade Boklund sitt brev med: »Ni förstår att ofvanstående meddelande blifva mellan oss.»²⁶

I mars år 1895 besökte reportrar från *Teknisk Tidskrift* byggarbetsplatsen. I en artikel som presenterades i följande nummer redogjordes för vad man hade sett och hört på Hjularöd. Man kunde konstatera att grunden var uppförd i gråsten som hade hämtats från godsets ägor och att denna bar tyngden från den två meter höga granitsockeln och murpartierna av röd tegelsten. Vindbryggan

Bild 3. Wahlmans ritningsmaterial ur Teknisk tidskrift 1895 3:e häftet. Fasad samt huvudvåningens planritning.

var av trä och solbänkar och kolonetter i schlesisk sandsten. Man hade fått uppgifter om att källaren täcktes med tegelvalv på järnbalkar och att övrigt bjälklag var i trä. Taket var ännu inte färdigt, men var tänkt att täckas med koppar och man planerade även att belägga borggården med ekkubb. Vidare rapporterades det att huvudtrappan i interiören skulle skulpteras av ek vilket liksom övrigt arbete skulle utföras på entreprenad av hantverkare från trakten.²⁷

Drygt ett år senare var byggnadens murar uppförda och Toll kunde beskåda sin riddarborg och tacksamt meddela Wahlman att denne hade

förstått att vid ritningsutförande få fram karakteren af en gammal riddarborg utan att det skett på bekostnad af komforten inomhus. Jag hoppas, att byggnaden må trotsa många stormar och såhunda, när mossan smugit sig öfver hundraårig mursten och solen bryter sig mot kopparen gröna hölje, borgen må stå som ett minnesmärke öfver, hvad en arkitekt under nittonde århundradets slut förmått!²⁸

Ståndsmässigt stilschema eller hemtrevlig borg?

Gustaf Upmark noterade vid sitt besök på Hjularöd att blandningen mellan gammalt och nytt var mycket påtaglig i interiören, och det ligger därför nära till hands att anta att interiören var en medveten iscensättning av både traditionell och modern rekvisita. Exempelvis fann Uppmark sovrumms- och gästvåningarna fullt moderna, medan väggmålningarna i kurtinen som ledde in till matsalen representerade medeltidens rikt ornamenterade formvärld. Överst i väktargången löpte en fris med namn och årtal på de fältslag i vilka Tolls förfäder hade deltagit.

Harald Boklund som deltog i borgens utformning skrev i *Byggnadstidningen* nr 24 år 1910 om Hjularöds utformning att

fortid och nutid förenats på ett sätt, som lägger den tanken nära, att man icke kan afgöra om byggnaden är af gammalt datum eller från våra dagar. Det vill säga att byggnaden motsvarar nutida kraf i afseende på dess innehåll, planläggning m. m., under det att dess formgifning starkt påminner om gångna tidens.

Vid slutet av 1800-talet hade man vant sig vid en viss bostadsstandard, och i de mer burgna hemmen hade badrum med rinnande vatten, värmeapparater och andra moderniteter kommit för att stanna. Det verkar som om Toll var mån om att hålla en viss standard och följa med sin tid, samtidigt som det var viktigt för honom att värna släkten historiska arv och inreda efter eget tycke och smak.

De utförliga beskrivningarna på hur Toll hade tänkt sig interiörerna vittnar om ett medvetet ställningstagande från byggherrens sida, och det är intressant att jämföra dessa med de förslag som Wahlman arbetade fram. Bland annat finns Wahlmans byggnadsbeskrivning och olika interiörskisser bevarade som beskriver hur arkitekten hade önskat och föreställt sig interiören. Följande citat är ett utdrag ur ett brev i vilket interiören

diskuteras och som säger något om Tolls preferenser:

Hvad nu angår matsalen, så håller jag icke på att den nödvändigt blir i rococo; gör den gerna i barock, någon Ludvigsstil eller rent af i empire, blott den blir i hvitt och guld och med enkla linier.²⁹

I Wahlmans förslag finns det inget som tyder på att arkitekten tyckte att bostaden skulle inredas enligt ett stilhistoriskt program, utan snarare i enlighet med tidens nya modestil, jugend. Framför allt märks ett inflytande från tidens engelska interiörkonst då Wahlman bland annat föreslår en strikt stiliserad Voyseytapet i Tolls arbetsrum och en Walter Cranetapet med figurmotiv till barnkammaren.

De bevarade fotografierna uppger om det slutliga resultatet, en kompromiss mellan en modern arkitekts synsätt och en beställares personliga och vid tiden mycket traditionella önskemål. Byggnadens utformning kan tolkas som en demonstration från Tolls sida att vilja bo i »det förflutna», och det framgår av breven att han värjde sig mot arkitektens nytänkande både när det gällde exteriörens och interiörens utformning. Det är tydligt att Toll inte eftersträvade »hemtrevnad» i lika stor utsträckning som den moderna arkitekturuppfattningen, inom vilken L. I. Wahlman återfanns då Hjularöd uppfördes.

Interiören

Genom en portal utformad i romansk stil kom man in i en liten tambur som på vänster hand stod i förbindelse med det runda rummet i donjonens bottenvåning och som utgjorde bostadens »vardagsrum». På höger hand, innanför terrassen, låg rökrummet och innanför detta, i rundtornet som stack ut från hörnet i öster, hade Toll inrett ett privat skrivrum. Med andra ord återfanns bostadens mer »manliga utrymmen» i den här delen av byggnaden, medan bostadens sängkammare,

badrummet, barnkammare och lekrum låg på behörigt avstånd från »offentlighetens» blickar i tamburen, salonger, gästrum och matsal. Att rummens funktion påverkade deras placering i förhållande till varandra i bostaden var en regel som följdes allt striktare under 1800-talet. Kök, förrådsutrymmen, handkammare, jungfrukammare etcetera placerades långt från exempelvis salong, huvudtrappa, rökrum och övriga mer allmänna rum. Genom intrikat utformade passager och smala, ofta spiralformade trappor gavs bostadens ekonomiutrymmen, där tjänstefolket arbetade och levde i herrgårdshushållet, nära anslutning till familjens mer

privata utrymmen. Denna tydliga indelning av bostaden i zoner urskiljer man inte lika tydligt i herrgårdsbostäder före 1800-talets mitt.

Huvudtrappan fungerade som förbindelse-länk och knutpunkt i byggnadens östra parti. Bild 4 visar första våningens »vändplan» med det snidade trapppracket i ek och

smäckra sandstenskolonetter med romanska kapitäl och målningar i romansk stil, utförda, de senare, efter byggherrens anvisningar.

Beskrivningen är Upmarks, som även upp-lyser om att stora delar av Tolls omfattande vapensamling fanns placerad i huvudtrappan

Bild 4. Huvudtrappan. Fotografiet som togs vid början av 1900-talet ger en bild av en interiör som befinner sig i brytpunkten mellan de sedan lång tid tillbaka etablerade stilidealerna och ett nytt trevande formspråk som sökte sig bort från historien och den etablerade rekvisitan för ett ståndsmässigt boende. Nordiska museets bildbyrå. Fotograf: K. Bagge.

för allmänt beskådande. Fotografiet visar att det fanns en öppning till vänster när man kom upp. Denna ledde ut i kurtinen som omramade den inre borggården i norr och mynnade ut i matsalen, inredd med höga träpaneler i ek och en stor marmorinfattad spis. Här, liksom i salongen på samma våning, hängde ägarens omfattande porträttsamling föreställande personer ur den Tollska släkten. Att porträtten hade placerats i matsal och salong var säkert inte en slump. En medveten hängning av den här typen av bilder i de mer representativa och allmänna utrymmena var ett naturligt inslag i de ståndsmässigt inredda bostäderna och kan uppfattas som ägarens försök att manifestera sitt historiska arv för besökare samt att inpränta släktens långa anor för familjemedlemmarna.

Trappavsatsen en våning upp stod förutom med matsalen även i förbindelse med salongen och det innanförliggande kabinettet ovanför Tolls skrivrum på bottenvåningen. I Upmarks beskrivning får man reda på att salongens väggar var

indelade med smäckra mahognypilastrar och taket efter motiv från slottet Neuschwanstein i Bayern är försedt med en rutindelning, dekorerad med motiv hämtade från Tollska ättens stammödrars vapen.

Till rumsuppsättningen i en ståndsmässig bostad hörde även ett bibliotek. Bottenvåningens runda vardagsrum motsvarades på ovanvåningen av biblioteket. Fotografier visar att den fasta interiören bestod av bokhyllor i trä ställda i en cirkel från väggen in mot mitten där ett oktagonalt bord omgärdades av höga länsfåtöljer i fornnordisk utformning. Tolls omfattande intresse för vetenskap och konst kom bland annat till uttryck i katalogiseringen av den stora boksamling som fanns på Hjularöd. Biblioteket innehöll cirka 5.000 band som framför allt behandlade svensk historia, svensk och fransk skönlitteratur, genealogi, heraldik, konst och arkitektur.³⁰

Efter denna snabba rundvandring i borgen kan man konstatera att bottenvåningen innehöll bostadens mer informella utrymmen och att det var här som familjen huvudsakligen vistades. Våningen en trappa upp innehöll utrymmen som användes i mer representativa sammanhang. Den översta våningen innehöll gästrum och högst upp i donjonen fanns den oinredda riddarsalen.

Toll var mycket nöjd med sin nya bostad och på vintern några veckor innan det nya seklets inbrott skriver han till Wahlman att

Jag vill ej undlåta att nämna, att byggnaden blir synnerligen vacker och kommer att göra ett »våldsam» intryck. Baron Trolle från Trollenäs uttryckte häromdagen, att det var »det vackraste slott, han sett i enskild mans hand.³¹

Från Hjularöd höll man kontakt med arkitekterna i Stockholm många år efter det att de lämnat sina uppdrag. I ett brev till I. G. Clason den 22 oktober 1907 skriver Toll att

Byggnaden är mycket lyckad och rummen glada och ljusa samt lyckligtvis ej inredda i någon ytterlig »Studio stil». Det enda, som nu få göras om, är »Ebbe Bruchts» uppvärmning med varmluft.

Avslutning

Tillsammans med arkitekterna Isac Gustaf Clason och Lars Israel Wahlman fick greve Hans Gustaf Toll möjlighet att förverkliga sin dröm om en fransk riddarborg i Skåne. Samarbetet mellan beställaren och de olika arkitekterna är intressant och belyser framväxten av ett formspråk som representerar tidens moderna arkitekters formgivning i symbios med en beställares individuella smak, av det mer traditionella slaget. Brevmaterialet signalerar bland annat att beställaren hade för avsikt att ge sin egen person och sin släkts historia en ärorik inramning i form av en europeisk feodalborg, medan arkitekternas ambition snarare var att skapa en modern organisk arkitektur som var starkt påverkad av engelskt bostadsideal.

I texten har relationen mellan arkitekten och beställaren lyfts fram, men det omfattande materialet har även visat sig vara fruktbart som utgångspunkt för en undersökning av arkitekturens förnyelse eller traditionsbevarande roll i en herrgårdsmiljö på 1890-talet. Trots att nationalromantiken stod för dörren när Hjuläröd uppfördes, är borgen ett tydligt exempel på en byggnad som har utformats med 1800-talshistoricismens förtecken. Den är ett belägg för att 1800-talets arkitektur inte enbart kan uppfattas som en önskan att göra arkitekturen historisk. Snarare kan den kanske ses som ett tecken på att arkitekturens utformning kunde användas för speciella syften. Formspråket blev ett redskap för de värden som måste, om inte försvaras, så i varje fall tillvaratas i en tid då 1900-talet och en ny tid var på väg att bryta in. Historicismen kan därför uppfattas som en medveten byggnadskonst som dels uttryckte samhörighet med och kunskap om historien genom stilhistoriska referenser, dels utgav sig för att vara moderna skapelser som markerade sin överlägsenhet genom nya konstruktionsmetoder, nya material och en ny inställning till äldre byggnadskonst. Ridarborgen var en symbol för styrka, de stilhistoriska interiörerna var ett uttryck för historisk kunskap och varmluftsanordningar och rinnande vatten var uttryck för en välvillig attityd gentemot tekniska bekvämligheter för hemmet.

Mitt intryck från det studerade materialet är att Tolls arkitekturuppfattning representerade en inställning som var väl etablerad vid 1800-talets slut och inte nydanande i lika hög grad som de inblandade arkitekternas syn på modern bostadsarkitektur. Om Toll hade klarat av att rita byggnaden på egen hand hade Hjuläröd förmodligen utformats som en exakt kopia av en annan byggnad, ett befintligt franskt slott. När Wahlman kopplades in på projektet ändrades förslagsritningarnas

karaktär väsentligt. Hjuläröds utformning är därför en blandning av arkitektens karaktéristiska stil, som i det här fallet var Wahlmans moderna tolkning av medeltiden, och Tolls mer traditionella inställning till arkitekturhistorien och formspråkets möjligheter.

Noter

¹ Ur Gustaf Upmarks artikel om Hjuläröd i *Skånska slott och herresäten vid 1900-talets början*, Skåne. Stockholm 1909 (red. Roosval, Albin) s. 408.

² Fotografierna som togs i samband med Gustaf Upmarks besök på Hjuläröd förvaras i Nordiska museets arkiv, Herrgårdsinventeringen.

³ Beteckningen »byggherre» används många gånger även då beställaren är en kvinna. Herrgårdarnas beställare utgjordes ofta av ett gift par där kvinnan och mannen gemensamt utformade sin bostad i samråd med arkitekten. Korrespondensen sköttes huvudsakligen av mannen, och det är ofta i skuggan av denne som frun och de övriga familjemedlemmarna återfinns i källmaterialet. Vid mitten av 1890-talet påbörjades uppförandet av den nya huvudbyggnaden på Hjuläröd, och det var först när byggnaden var mer eller mindre färdig som grevinnan Anna Maria Falkenberg som nygift flyttade in på Hjuläröd. När Anna Maria presenterades för Hjuläröd var borgen mer eller mindre färdig, men en del återstod att göra i samband med interiörens utformning. Fram till år 1918 var Hjuläröd i makarna Tolls ägo. Egendomen såldes då till finländaren kammarherre Hjalmar Linder.

⁴ Herrgårdarna är därför i många fall indicier om beställarens smak, vanor och självsyn.

⁵ Informationen bygger huvudsakligen på uppgifter hämtade ur Clasons och Wahlmans arkiv. Brevväxlingen mellan Hans Gustaf Toll och Isac Gustaf Clason förvaras på Riksarkivet i Stockholm (I. G. Clasons brevsamling), medan brevväxlingen mellan Toll och Lars Israel Wahlman förvaras på Nationalmuseum, (Konstnärarsarkivet, Biograficasamlingen och brevsamlingen). Brevväxling mellan Harald Boklund och de båda andra arkitekterna förvaras i Clasons och Wahlmans arkiv.

⁶ Vid början av 1880-talet hade Toll studerat juridik i Lund och därefter varit attaché i Köpenhamn och Berlin.

⁷ Brev från Hans Gustaf Toll till Isac Gustaf Clason daterat i Paris, 15 oktober 1891.

⁸ L. I. Wahlman hade I. G. Clason som lärare på Konstakademin och introducerades av denne för de engelska bostadsidealerna. Samma år som Wahlman utexaminerades som arkitekt startade den engelska konsttidskriften *The Studio*, vilken kom att få stor betydelse för Wahlmans formgivning. Se *Verk av L. I. Wahlman*, red. Lind S. I., Romare B., Sterner N., Stockholm 1950.

⁹ Om Clason se Se *Isak Gustaf Clason* (1968) av H. Edestrand & Erik Lundberg, samt *Göra arkitekturen historisk* (1987) av Johan Mårtelius. Om Wahlman se *Verk av L. I. Wahlman*, red. Lind S. I., Romare B., Sterner N., Stockholm 1950. Om Harald Boklunds liv och verk skriver konsthistorikern Henrik Ranby sin doktorsavhandling vid Institutionen för konst- och musikvetenskap vid Lunds universitet.

¹⁰ Se Bjurklint, Kajsa, *Arkitektur och identitet. Ståndsmässigt byggande i sydöstra Skåne 1810–1850*. (lic.avh. våren 2001).

¹¹ Korrespondens mellan arkitekter och beställare, mellan ägare och deras vänner och släktingar, dagböcker och arbetsrapporter visar tydligt att flera av ägarna var bevandrade i stilhistoria och mycket engagerade i sin bostads utformning. Skånska exempel är bland annat restaureringarna av Jordberga och Söfdeborg på 1840-talet, Bellinga och Kulla Gunnarstorp på 1860-talet, Häckeberga på 1870-talet, Trolleholm på 1880-talet och Trollenäs och Kronovall på 1890-talet.

¹² De stora restaureringar som genomfördes runt om i Europa hade starkt nationalistiska drag och utfördes i stilmässig enhetlighet efter l'unité-de-style-principen. Se Kåring, Göran, *När medeltidens sol gått ned. Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914*, Stockholm 1995.

¹³ Brev från Toll till Clason daterat i Paris, oktober 1891.

¹⁴ Brev från Toll till Clason daterat i Paris, november 1891.

¹⁵ Brev från Toll till Clason daterat i Paris, oktober 1891.

¹⁶ Brev från Toll till Clason daterat i Stockholm, juni 1893.

¹⁷ En betydelsefull förmedlare av den engelska hostadsformen var *The English Gentleman's House* av Robert Kerr, 1871.

¹⁸ Brev från Toll till Clason daterat på Hjularöd, 21 juni 1892.

¹⁹ Flera av ritningsförlagen och skisserna förvaras på Hjularöd i privat ägo.

²⁰ L. I. Wahlman, Biograficasamlingen, Nationalmuseum.

²¹ Brev från Toll till Wahlman daterat 19 juni 1894. Vid Trollenäs pågick familjen Trolles restaurering av huvudbyggnaden där.

²² Brev från Toll till Wahlman daterat 11 juni 1894.

²³ Brev från Toll till Wahlman daterat 12 juli 1894.

²⁴ Brev från Toll till Wahlman daterat 4 november 1894.

²⁵ Brev från Toll och Boklund till Wahlman daterat 26 och 31 augusti 1894.

²⁶ Brev från Boklund till Wahlman 16 april 1895.

²⁷ *Teknisk tidskrift. Afdelningen för byggnadskonst*, 1895, tredje häftet.

²⁸ Brev från Toll till Wahlman 13 september 1895.

²⁹ Brev från Toll till Wahlman den 16 juni 1894.

³⁰ Se Gustaf Upmarks beskrivning av Hjularöd från 1909, samt Björkelund, Gottfrid, *Harlösa sockens historia*. Lund 1952, s.131.

³¹ Brev från Toll till Wahlman den 6 november 1899.

Fritz Jaenecke & Sten Samuelson

– radikala modernister i efterkrigstidens Malmö

Av Anna Ingemark

Arkitekturhistoriker

De malmöbaserade arkitekterna Fritz Jaeneckes och Sten Samuelsons samarbete under 1950- och 1960-talen resulterade i en rad spännande byggnader, som kännetecknas av en funktionalism med ett ovanligt djärvt formspråk. Arkitektduon visade inte minst ett stort engagemang för efterkrigstidens mest angelägna uppgift – att bygga bättre bostäder åt det stora flertalet. Deras hus uppfördes i en brytningstid mellan folkhemmets småskaliga, hantverksmässiga byggande och rekordårens allt storskaligare, effektiviserade produktion.

Efterkrigstidens byggande

Åren mellan 1950 och 1970 utgjorde i flera avseenden en dynamisk period i svensk byggnadshistoria. Det var en tid av intensivt byggande, inte minst bostadsproduktionen ökade kraftigt. Politiska ställningstaganden spelade en avgörande roll, men även utvecklingen av nya material och mer effektiv byggnadsteknik.

Sverige hade alltsedan industrialiseringen tagit fart på allvar i slutet av 1800-talet fått en accelererande urbanisering. Städernas undermåliga hyreshus, som oftast uppfördes av privata byggherrar i spekulationssyfte, hyste alldeles för många människor på en liten yta och hade små möjligheter till god hygien. Bostadsstandarden var även i ett europeiskt perspektiv mycket låg. Ett par decennier in på 1900-talet insåg landets styrande att situationen var ohållbar och bostadsfrågan fördes upp på den politiska dagordningen.¹ En bostadssocial utredning tillsattes 1933 och kom med sitt slutbetänkande i två delar: 1945 och 1947. Slutsatsen var att fler och bättre bostäder åt hela befolkningen måste byggas på kortare tid. För att uppnå dessa mål skulle bostadsbyggandet i större utsträckning ske av allmännyttiga företag i kommunal regi, styras av statliga lån och normer samt på

flera sätt rationaliseras.² Detta kom att bli upptakten till rekordårens intensiva byggande 1961–1975, som även innefattar det omdebatterade miljonprogrammets bostadsproduktion.³

Arkitekterna Jaeneckes och Samuelsons bakgrund

Fritz Jaenecke (1903–1978) föddes i den tyska staden Kolbitz. 1928 fick han sin arkitektexamen i Berlin och var i några år anställd hos den välkände Hans Poelzig, som under utbildningen varit hans lärare. Under perioden 1930–1936 bedrev Jaenecke egen verksamhet tillsammans med studiekamraten Egon Eiermann, som anses vara en av Tysklands främsta modernister i Mies van der Rohes anda. Eiermann är kanske mest känd för Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche (1959–1963) i Berlin, där han lät komplettera den krigsskadade 1800-talskyrkan med nya byggnader i betong, stål och färgat glas.⁴ Efter Hitlers maktövertagande 1933 fick Jaenecke allt svårare att få uppdrag och belades, i likhet med många andra tyska arkitekter, så småningom med yrkesförbud. Under en stor byggnadsutställning i Berlin 1931 hade Jaenecke knutit kontakt med

Arkitektduon Fritz Jaenecke och Sten Samuelson i mitten av 1960-talet. Ur Hans Volhard: Fritz Jaenecke und Sten Samuelson, Stuttgart 1967.

Malmö dåvarande stadsplanechef Erik Bülow-Hübe och hade därefter hälsat på i Sverige vid flera tillfällen. 1937 flyttade Jaenecke till Malmö med familjen och fick snart anställning hos Carl-Axel Stoltz.⁵ Trots den begränsade byggverksamheten under krigsåren fick Jaenecke 1943 möjlighet att starta ett eget kontor, som han ledde ensam innan hans vägar korsades av den betydligt yngre Sten Samuelson.

Sten Samuelson föddes i Lund 1926 och växte upp i Ängelholm. 1945 började han studera arkitektur vid KTH i Stockholm. Huvudlärarna i arkitektur och stadsbyggnad, Eskil Sundahl, Nils Ahrbom och Uno Åhrén, tillhörde Sveriges ledande funktionalister.⁶ 1950 fick Samuelson sin arkitektexamen. Efter att ha tillbringat en lärorik tid i USA återvände han till Sverige och arbetade en kortare tid som tjänsteman på Länsstyrelsen i

Malmö. Samuelson insåg dock snart att han där saknade den mer kreativa sidan av yrket och ville hellre verka som fri arkitekt. Genom länsarkitekten Nils Blanck träffade han, i samband med en arkitekttävling, Jaenecke som var intresserad av någon form av samarbete. Det visade sig att de båda arkitekterna trots ålderskillnaden på 23 år, olika temperament och kulturell bakgrund kompletterade varandra väl. Kort efter det att Samuelson börjat på kontoret på Kalendegatan, som vid den tidpunkten bara hade ett par anställda, blev han delägare.⁷

Arkitektkontoret Jaenecke & Samuelson

Arkitektkontoret Jaenecke & Samuelson expanderade gradvis och flyttade 1953 till nya lokaler i ett egenhändigt ritat flerbostadshus

på Mariedalsvägen. Huset, som brukar kallas »boggivagnen» efter den ovanliga takformen, är ett bra exempel på arkitekternas strävan efter att ge varje område ett individuellt uttryck. Boggivagnen visar även på den närmast konstruktivistiska estetik och starka materialkänsla som kom att utmärka deras gemensamma byggnadskonst under 50- och 60-talen. Jämfört med en stor del av den samtida arkitekturen i Sverige präglas deras verk av en mer radikal modernism. Karaktäristiskt var att de lät betongkonstruktionen vara synlig i fasaden, vilket bildade ett korsvirkesliknande rutnät i kontrast till det röda eller gula teglet. I bostadshusen kombinerades fackindelningen med expressiva detaljer, som balkongfronter i färgad betong. Fler exempel i Malmö på denna omiskänn-

liga stil finner man bl. a. i flerbostadshusen på Östra Sorgenfri från 1953 och i radhusen vid Bülow-Hübes väg från 1955.⁸

Malmö Kommunala Bostadsaktiebolag, som bildats 1946, var en av kontorets viktigaste uppdragsgivare när det gällde bostadshus. Det är anmärkningsvärt att ett allmännyttigt företag, vars främsta syfte var att utan vinstintresse bygga goda och prisvärda bostäder åt alla, vågade satsa på så nyskapande arkitektur. En förklaring kan vara att Jaenecke & Samuelson lyckades förena det spännande formspråket med centrala aspekter som funktion, konstruktion och ekonomi i enlighet med rådande förutsättningar. Ett annat av Malmös tongivande arkitektkontor, som leddes av Thorsten Roos och Bror Thornberg, anlätades ofta av HSB och ritade

»Boggievagnen» från 1951–1953 på Mariedalsvägen i Malmö. Foto Jaenecke & Samuelson.

Jaenecke & Samuelsons bidrag till arkitekturutställningen Interbau i Berlin 1957. Ur Hans Volhard: Fritz Jaenecke und Sten Samuelson, Stuttgart 1967.

en mer traditionell och saklig tegelarkitektur. Uppdragen räckte mer än väl och arkitektarvodet togs ut enligt en bestämd taxa, så någon allvarlig konkurrens kontoren emellan var det inte fråga om. Det var dessutom vanligt under 50- och 60-talen att större bostadsområden delades upp mellan ett par, tre byggherrar som MKB, HSB och Riksbyggen och gestaltades i samförstånd med deras arkitekter och stadsplanekontoret.⁹

Jaenecke & Samuelson utnyttjade den nya byggnadstekniken, som föranletts av den stora bristen på murare efter kriget, och började tidigt laborera med platsgjuten betong och prefabricerade element. Det s.k. »allbetonghuset» på Beridaregatan i Malmö från 1952 var det första riktiga betongelementhuset i Sverige. Här utvecklades den balkongfasad som kom att bli ett signum för Jaenecke & Samuelson och som användes i en lång rad projekt. Fasaderna med sina

balkongfronter i betong kunde, utöver sin omedelbara funktion, även utgöra utrymningsväg, ge skugga och underlätta fönsterputsning. Den distinkta rasterliknande indelningen av fasaden är ytterligare exempel på arkitekternas konstruktivistiska estetik, där materialet och strukturen blev starka uttrycksmedel i sig.

1956 fick Jaenecke & Samuelson det prestigefyllda uppdraget att som enda svenska arkitektkontor delta i den internationella arkitekturutställningen *Interbau – 1957* i Berlin.¹⁰ 30 år efter funktionalismens stora manifestation i Stuttgart ombads flera av världens mest namnkunniga arkitekter, så som Alvar Aalto, Le Corbusier och Walter Gropius, att rita var sitt bostadshus till denna. Platsen var den centralt belägna stadsdelen Hansaviertel, vars kvartersbebyggelse från 1890-talet utplånats i ett bombanfall under kriget. Jaenecke & Samuelson ritade ett nio

våningar högt skivhus i betong med utanpåliggande trapphus och den typiska balkongfasaden. Sex visningslägenheter i »Das Schwedenhaus» inreddes med svensktillverkade möbler och bruksföremål i regi av Svenska slöjdföreningen.

Samtidigt projekterades Malmö Stadion, som skulle invigas till fotbolls-VM 1958. Här förenas arkitektur och ingenjörskonst i en expressiv, närmast skulptural, byggnad i vitmålad betong. I anslutning till idrottsarenan byggdes även bostadsområdet Lorensborg, som utmärks av sina tre, för sin tid, radikalt höga skivhus. Jaenecke & Samuelsons växande kontor flyttade snart in i det egna 16-våningshusets översta plan. Kollegorna Roos & Thornberg förlade sin verksamhet i det intilliggande höghusets takvåning. Parallellt med Stadion uppfördes

efter en arkitekttävling idrottsarenan Nya Ullevi i Göteborg – förmodligen den byggnad av Jaenecke & Samuelson som uppmärksammats mest i olika sammanhang.

Expansion under 1960-talet

Under 1960-talet fortsatte framgångarna och kontoret fick allt fler uppdrag både i Sverige och utomlands. Byggnadsverken rönt stor uppskattning och publicerades regelbundet i olika tidskrifter. En bok om Jaenecke & Samuelson, skriven av Hans Volhard, behandlar flera av deras mest modernistiska projekt och gavs ut i Tyskland 1967. I förordet skriver den danske arkitekten och formgivaren Arne Jacobsen att deras byggnader representerar det yppersta inom svensk arkitektur och kommer att utgöra en inspira-

Malmö Stadion som invigdes till fotbolls-VM 1958. Ur Hans Volhard: Fritz Jaenecke und Sten Samuelson, Stuttgart 1967.

tionskälla även för kommande arkitektgenerationer.¹¹

Man ritade utöver bostadshus och idrottsanläggningar ett flertal sjukhusbyggnader och skolor. Några av byggnaderna i deras enorma produktion framstår givetvis i efterhand som särskilt viktiga i ett större arkitekturhistoriskt sammanhang. Man kan här nämna Landskrona konsthall som uppfördes 1963 med anledning av Landskronas 550-års jubileum. Den uppglasade huskroppen med utskjutande tak och golvdäck i rå betong närmast svävar ovanför markytan och utgör ett mycket vackert och flexibelt utställningsrum. Helgeandskyrkan på Klostergården i Lund, ritad 1965, är en raffinerat enkel volym i mörkbränt helsingborgstegel. En märkesbyggnad är IBM:s forskningscentrum på Lidingö från 1963–1969 som präglas av sina typiska balkongfasader i vitmålad betong. Norrköpings stadsbibliotek från 1968–1972 är utfört i en anmärkningsvärt uttrycksfull betongarkitektur med brutalistiska förtecken.

Gemensamma drag i Jaenecke & Samuelsons arkitektur var fortfarande den enkla grundstrukturen, konsekvent använda material som tegel och betong samt en osviklig formkänsla.

Skilda vägar

Anledningarna till att Jaenecke & Samuelson, trots sina stora framgångar, så småningom kom att splittras var flera. Filialer till malmökontoret och olika hedersuppdrag blev bidragande faktorer. I mitten av 1960-talet öppnade man filial i Lund, där man främst ritade för Landstinget och LKF, Lunds allmännyttiga bostadsföretag. Sedan man 1958 vunnit en tävling om gestaltningen av fängelset i Köln (1958–1968) påbörjades fler projekt i Tyskland tillsammans med arkitekten Erich Heyne. 1961 blev Jaenecke utnämnd

till professor i tyska Aachen, där han undervisade en vecka i månaden. Tre år senare hade Samuelson fått motsvarande tjänst på Lunds tekniska högskola.

Fritz Jaenecke och Sten Samuelson kom allt mer att ta ansvar för olika delar av verksamheten, och omkring 1970 bestämde de sig så för att gå skilda vägar. Ett tjugoförårigt framgångsrikt samarbete var då slut, men de arkitektoniska avtrycken vittnar fortfarande om deras unika inflytande. Malmökontoret leddes vidare av Jaenecke fram till hans död 1978. Samuelson fortsatte att driva kontoret i Lund och är numera internationellt verksam med bas i Schweiz.¹²

Avslutning

Arkitekterna Fritz Jaeneckes och Sten Samuelsons gemensamma verksamhet skall förstås mot ovan skisserade bakgrund. Duon hann under sitt partnerskap 1951 till 1970 sätta betydande spår i stadsbilden, inte minst i Malmö. Deras arkitektur blev omskriven redan under sin samtid och framstår i efterhand som god representant för en viktig period i det sena 1900-talets byggnadshistoria. Trots detta har Jaenecke & Samuelson varken varit föremål för forskning eller tillägnats någon utställning tidigare. Under tecknad producerar nu inom ramen för projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö en monografisk utställning i Malmö under december 2001 samt avser att behandla arkitekternas bostadsarkitektur i en doktorsavhandling.

Noter

¹ Se t. ex. Kerstin Thörn, *En bostad för hemmet. Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929*. Umeå universitet 1997.

² SOU 1945: 63, SOU 1947: 26. Se även Klas Ramberg, *Allmännyttan. Valfärdsbygge 1850–2000*. Stockholm 2000.

³ Regeringen beslutade att satsa på en ännu snabbare utbyggnadstakt med ett uppförande av 100 000 bostäder

ärligen från 1965 och tio år framöver, snart myntades begreppet miljonprogrammet. Se Thomas Hall (red.), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholm 1999.

⁴ I. Boyken, W. Schirmer, *Egon Eiermann 1904–1970. Bauten und Projekte*. Stuttgart 1984.

⁵ Carl-Axel Stoltz (1904–1975) blev utnämnd till stadsarkitekt 1942 och kunde inte längre fortsätta som privatpraktiserande arkitekt. Tykesson, Tyke & Magnusson Staaf, Björn, *Arkitekterna som formade Malmö – en modern stad växer fram 1878–1945*. Stockholm 1996, s. 243.

⁶ Se t. ex. Claes Caldenby (red.), *Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur*. Arkitekturmuseet, Stockholm 1998.

⁷ Samtal med Sten Samuelson, Andreas Jaenecke (son till Fritz Jaenecke), Torsten Hebrand och Lars Wedin (medarbetare) under 2001 samt Hans Volhard, *Fritz Jaenecke und Sten Samuelson*. Bauten und Planungen, Band 3. Stuttgart 1967.

⁸ Se *Guide till Malmös arkitektur*. Stockholm 2001, s. 122–123.

⁹ Detta samarbete finner man exempelvis i Mellanheden, Lorensborg och Almhög. Se *Guide till Malmös arkitektur*, s. 124, 132, 137 och 201ff.

¹⁰ Gotthard Johansson, »Stuttgart 1927 Berlin 1957», *Byggmästaren* 1957: A9 och Erik Thelaus, »Interbau 1957 ett arkitekturlaboratorium i Tiergarten», *Byggmästaren* 1957: A9. För en utförligare redogörelse se Gabi Dolff-Bonekämper, *Das Hansaviertel: Internationale Nachkriegsmoderne in Berlin*. Berlin 1999.

¹¹ Hans Volhard, *Fritz Jaenecke und Sten Samuelson*. Bauten und Planungen, Band 3. Stuttgart 1967.

¹² Samtal med Sten Samuelson, Andreas Jaenecke (son till Fritz Jaenecke), Torsten Hebrand och Lars Wedin (medarbetare) under 2001 samt Volhard, 1967.

Källförteckning

Otryckta källor

Fortlöpande samtal med Andreas Jaenecke och Sten Samuelson under år 2000–2001.

FJ arkitekters arkiv (ritningar, fotografier etc.).

Tryckta källor och litteratur

Boyken, Immo, Schirmer, Wulf, *Egon Eiermann 1904–1970. Bauten und Projekte*. Stuttgart 1984.

Caldenby, Claes (red.), *Att bygga ett land. 1900-talets svenska arkitektur*. Arkitekturmuseet, Stockholm 1998.

Dolff-Bonekämper, Gabi, *Das Hansaviertel: internationale Nachkriegsmoderne in Berlin*. Berlin 1999.

Hall, Thomas (red.), *Rekordåren – en epok i svenskt bostadsbyggande*. Boverket, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholm 1999.

Johansson, Gotthard, »Stuttgart 1927 Berlin 1957», *Byggmästaren* 1957: A9.

Ramberg, Klas, *Allmännyttan. Valfärdsbygge 1850–2000*. Byggeförlaget, Stockholm 2000.

SOU 1945: 63

SOU 1947: 26

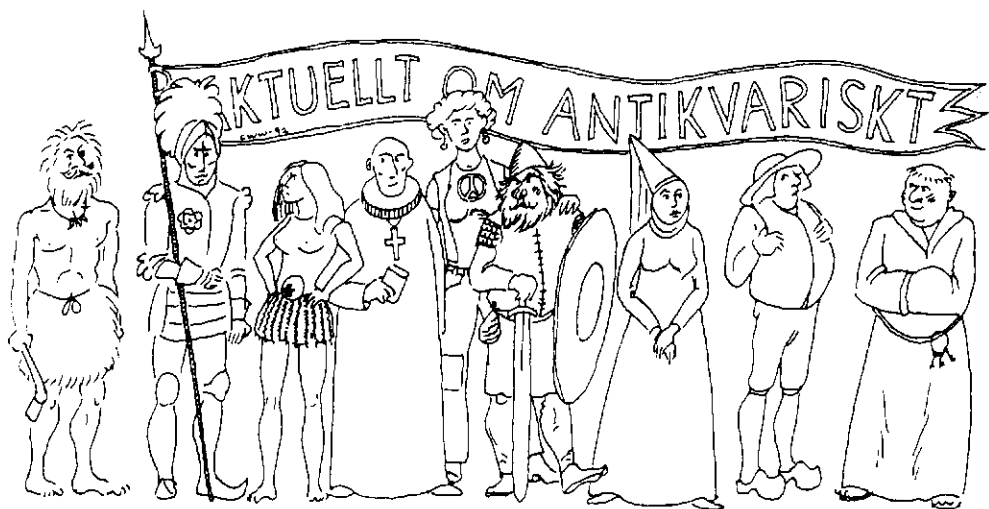
Thelaus, Erik, »Interbau 1957 ett arkitekturlaboratorium i Tiergarten», *Byggmästaren* 1957: A9.

Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet. Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929*. Umeå universitet 1997.

Tykesson, Tyke & Magnusson Staaf, Björn, *Arkitekterna som formade Malmö – en modern stad växer fram 1878–1945*. Carlssons, Stockholm 1996, s. 243.

Tykesson, Tyke (red.), *Guide till Malmös arkitektur*. Arkitektur Förlag, Stockholm 2001.

Volhard, Hans, *Fritz Jaenecke und Sten Samuelson*. Bauten und Planungen, Band 3. Stuttgart 1967.

Skånsk flygarkeologi vid Lunds universitetsbibliotek

Att utnyttja fågelperspektivet inom vetenskaper som arkeologi, geografi, geologi – för att nu nämna några discipliner – kallas oftast för flygarkeologi. Metoden är en internationellt vedertagen fältarkeologisk vetenskap, vars främsta syfte är just att med hjälp av en bild från ett fågelperspektiv dokumentera och upptäcka spår efter kultur- och naturhistoriska lämningar i terrängen.

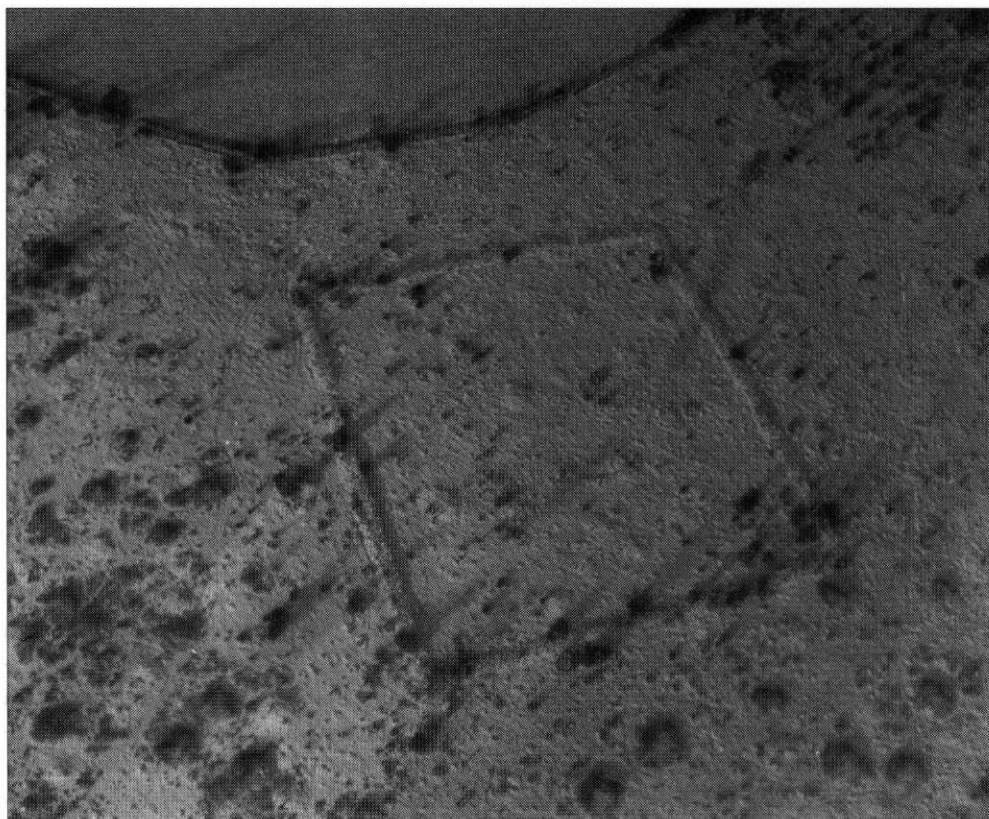
Flygarkeologin som arbetsmetod har främst utvecklats av militära flygare. De första flygbilderna över arkeologiska lämningar fotograferades under början av 1900-talet från varmluftsballonger i England och Italien. Länder som England, Frankrike, Österrike och Tyskland ligger idag långt framme med teknik, analysmetoder och arkivtillgänglighet för konventionella fotografier. USA och Ryssland intar däremot en tätposition när det gäller teknik och analysmetoder för bilder tagna från satelliter eller av astronauter.

I Sverige introducerades den metodiska flygarkeologin under 1950- och 1960-talen,

då majoren och arkeologen Esse Ericsson dokumenterade det skånska landskapet – kända kulturmiljöer lika väl som oupptäckta – ett arbete som ofta innebar omfattande fältstudier för att nå fram till olika tolkningsalternativ. Tidigare hade sporadisk flygfotografering av svenska kulturmiljöer gjorts av militärflygare mellan 1920- och 1940-talen. Under 1900-talets sista tjugo år har främst Riksantikvarieämbetet och IK Foundation & Company utfört metodiska flygfotograferingar.

Esse Ericsson (1921–1996) skapade ett av svensk flygarkeologis viktigaste forsknings- och resursarkiv. Egentligen hette han Esaias i förnamn men nyttjade under hela sitt vuxna liv tillnamnet Esse. Att vara okonventionell och att se saker ur flera olika perspektiv var hans storhet – möjligen vunnen genom sökande från barndomshemmet i det västerbottniska Robertsfors till en militär och arkeologisk karriär i landskapet Skåne.

Den 10 mars 1988 donerade Esse Ericsson hela sitt omfattande flygfotoarkiv till IK Foundation & Company (Ale nr 2 1988, s. 26–28). Detta var början till ett samarbete

Magasinspark, planterhage från 1700-talet, sydost om Stenestad. Foto: Esse Ericssons Flygfotoarkiv vid IK Foundation & Company/LUB.

för att sprida information om flygarkeologi och om den unika samling av flygfotografier som sprungit ur Esse Ericssons eminenta förmåga att upptäcka och söka sanningar genom fotografiet. Vid IK Foundation & Company genomgick arkivet en total genomsyn och en ny katalogisering samt arkivering som avslutades 1992, då även publikationen om Ericssons arbete inom svensk flygarkeologi publicerades under titeln *Flygspaning efter historia* (ISBN 91-87600-01-1).

Hösten 2000 deponerade IK Foundation & Company i England det privatägda arkivet hos Lunds Universitetsbiblioteks Handskrifts-avdelning. Samlingen som bär namnet *Esse*

Ericssons Flygfotoarkiv vid IK Foundation & Company är öppen för alla intresserade som söker kunskap bland de över tvåtusen katalogiserade flygfotografierna. Samarbetet mellan IK Foundation & Company och Lunds Universitetsbibliotek innebär, förutom en förstklassig arkivhantering och tillgänglighet, att flygfotografierna framdeles kommer att säkerställas för framtiden och göras åtkomliga via bl.a. Internet (www.ikfoundation.org) och nya publikationer.

För den som vill veta mer finns en informationsbroschyr framtagen om arkivet, vilken kan fås genom Handskriftsavdelningen på Lunds Universitetsbibliotek.

Lars Hansen

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

I Ale-redaktionen ingår Birgitta Engström och Gert Jeppsson. Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2001, 150 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattnästaren, l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., stadsarkivarie Göran Larsson, Lund, sekr., konsult Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattnästare, samt professor Hans Andersson, Lund, docent Lars Berggren, Lund, f.d. länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, fil. dr Thomas Germundsson, Lund, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjördis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, arkivchef Anders Salomonsson, Lund, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA

OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING

OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

MATTIAS KARLSSON »Absalons borg» i Sövde

– en befäst anläggning från tidig medeltid

I

KAJSA BJURKLINT En fransk riddarborg i Skåne

Om Hjuläröds gestaltning och byggherrens roll i utformningen

18

ANNA INGEMARK Fritz Jaenecke & Sten Samuelson

– radikala modernister i efterkrigstidens Malmö

32

Aktuellt om antikvariskt

Skånsk flygarkeologi vid Lunds universitetsbibliotek

39

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.